

Д 2643

BOREC 5

28. LETNIK

1976

BOREC 1976/5 ★ XXVIII

Revija za zgodovino NOB in ohranjevanje revolucionarnih tradicij

Ustanovitelj revije: Republiški odbor Zveze borcev Slovenije

Izdajatelj: Založba Borec

Urejuje uredniški svet: Lado Ambrožič ml., France Filipič, dr. Tone Ferenc, Ivan Križnar, Radko Polič, dr. Miro Stiplovšek, France Šušteršič in Zima Vrščaj

Glavni in odgovorni urednik: Črtomir Šinkovec

Uredništvo sprejema sodelavce in bralce vsak dan od 9. do 12. ure

Rokopise pošljite na naslov: Uredništvo »Borca«, Ljubljana 61000, Miklošičeva 28/I

Poštni predal 203, telefon: n. c. 320-476, interna: 34

Nenaročenih rokopisov in fotografij ne vračamo

Vsebina

- 257 **Emil Cesar:** Ivan Cankar — glasnik naroda proletarcev
- 267 **Ivan Cankar:** Kako sem postal socialist
- 271 **Pavel Golia:** Ivan Cankar
- 272 **Oton Župančič:** Spomenik
- 273 **Janez Kajzer:** Življenje Slovencev v svobodi
- 285 **Gema Hafner:** Razpotja na pragu svobode
- 289 **France Šušteršič:** Domine
- 297 **Črtomir Šinkovec:** Smrt sredi kraške pomladi
- 304 **Ivan Cankar:** V bogatih kočijah se vozijo
- 305 **Cvetko Zagorski:** Človečnost in vojna
- 308 **Alojz Gradnik:** Rožnik
- 309 **Dr. Tone Zorn:** Pogajanja s Korošci aprila in maja 1945
- 312 **Florjan Laimiš:** Baski med špansko garoto in Giscardovimi policaji

Književnost — ocene

- 315 **Slavko Rupel:** Ivana Cankarja zbrano delo
- 317 **Janko Poljanec:** Jože Peskar: Dolenjski odred
- 317 **Slavko Rupel:** Slovenska Istra v boju za svobodo
- 319 **Iztok Ilich:** Peter Elstob: Soldatje za vsakdanjo rabo

Bibliografija

- 320 **V oceno smo prejeli**

Podoba na naslovni strani: Ive Šubic: Partizanska ljubezen, linorez 1953

Revija »Borec« je bila z ukazom predsednika republike Josipa Broza-Tita odlikovana ob petindvajsetletnici izhajanja z redom zaslug za narod s srebrnimi žarki

Naročila in reklamacije pošljite na naslov: Založba Borec — za revijo »Borec«, Ljubljana, Miklošičeva 28/I., telefon 320-477, poštni predal 203, ali na žiro račun pri SDK v Ljubljani 50101-603-45858, naročniki v tujini pa na račun pri Ljubljanski banki v Ljubljani 50100-620-107-32040-000-457. Celoletna naročnina znaša 80 dinarjev, polletna 40 dinarjev. Posamezna številka 8 dinarjev. Tisk: Tiskarna Ljudske pravice v Ljubljani

Emil Cesar

Ivan Cankar - glasnik naroda proletarcev

Z imenom Ivana Cankarja je bila poimenovana ena izmed prvih štirih slovenskih partizanskih brigad, ki je izdajala brigadno glasilo »Borec«, predhodnika naše revije

*Ivan Cankar
(1915)*

Foto: Fran Vesel

*Dal sem ti svoje srce in razum, svojo fantazijo
in svojo besedo, dal sem ti svoje življenje —
kaj bi ti še dal?*

I. Cankar

Te dni praznujemo stoto obletnico rojstva enega najpomembnejših osebnosti naše književnosti, Ivana Cankarja, enega izmed tistih redkih oblikovalcev slovenske duhovne dediščine, ki so z dejanji slovenske narodne politike in slovenskega javnega življenja oblikovali slovensko narodno mentaliteto. Zato ni odveč, če se nekoliko ustavimo ob človeku s klanca siromakov, — ki je postal sinonim za vse tiste, ki so si pri nas z narodnoosvobodilnim bojem priborili pravico do enakopravnega prostora pod soncem.

Rod Cankarjev na Vrhniki je dokaj star. Najstarejši vpis Cankarjev datira iz 1621. leta. Vendar pa je bilo po izpričanih virih v tem času v vrhniški fari vsaj še pet, če ne več družin Cankarjev. Domnevati moremo, da so bili najstarejši rodovi doma iz Velike Ligojne, od koder izhajajo tudi pradedi Ivana Cankarja, posamezne družine pa so bile raztresene tudi po bližnjih vaseh, zlasti na Lesnem brdu. To pa še ni dokaz, da so bili Cankarji že tedaj tudi na Vrhniki. Vendar pa je bil Jakob Cankar iz Razpotja, ko je po francoski okupaciji prišel na Vrhniko, da se izuči krojaštva, že tretji rod Cankarjev krojačev v trgu. Krojaštva se je izučil tudi njegov sin Jožef, oče Ivana Cankarja, ki je postal samostojen obrtnik 1870. leta. V tem času sta bila v trgu še dva krojača, vsi trije pa so sodili med malotrške obrtnike in so plačevali najnižjo možno davčno mero. 1867 se je poročil z Nežo Pivkovo. Življenje mladih zakoncev je bilo od vsega začetka vse prej kot dobro. Cankarjevi so se v tem času večkrat selili in šele 1871 je sklenil Cankarjev oče s svojim sedemdesetletnim očetom kupno pogodbo za kočo na klanecu. Tu se je zakoncema 10. maja 1876 rodil osmi otrok, sin Ivan.

Mesec dni po rojstvu Ivana Cankarja, se je začutil tudi na Vrhniki močnejši utrip političnega življenja v Ljubljani. Obiskal jih je ljubljanski Sokol, pozneje pa še Dramatično društvo. Obe prireditvi sta imeli politično obeležje, katerega pravi pomen pa so v tem času globlje dojeli le delavstvo in mali obrtniki. Le-ti so začeli snovati prvo slovensko organizacijo v trgu, predvsem zato, da bi po njej omogočili pot samoizobrazbe in kulture. Vrhnisko bralno društvo je bilo po svojem programu še najbližje »Društvu za izobraževanje delavcev v Ljubljani«. Organizatorja vrhniškega društva sta bila trški pisar Josip Prosen in oče Ivana Cankarja, ki je ostal v spominu sodobnikov kot tenkočuten obrtnik, prijeten družabnik, ki je dal mnogo nase, ki je znal, kljub revščini, ohraniti v vnanjosti neko izbranost in ki je bolj skri-val kot kazal v poznejšem času svoj propad. — Zaman pa so si prizadevali pritegniti v društvo bogate posestnike, ki so gledali na prizadevanja »trške beračije« s prezirom in zasmehom. V svoji bogataški oholosti so izpodkopavali društvo s spletkami in obrekovanjem. Nad malimi obrtniki, ki so sodelovali v društvu, so izvajali tih gospodarski bojkot. Nad Cankarjevim očetom so ga izvajali tako, da so mu začeli odpovedovati delo, s tem pa so omajali njegov obstanek.

Kmalu po ustanovitvi čitalnice je ponudil voditelj trških Nemcev Carl Mayer Cankarjevemu očetu v najem podružnico svoje trgovine na Vasi. Cankar je ponudbo sprejel, propad družine pa nam potem razkrivajo nekateri ohranjeni dokumenti: 1. junija 1877 je moral Cankarjev oče podpisati Mayerju zadolžnico na 500 goldinarjev po šestodstotni obrestni meri, s katero si je Mayer izstavil na sodišču zastavno pravico na hišo. Istega leta je moral Jožef Cankar podpisati še drugo zadolžnico

z enako obrestno mero in z isto varščino. Pol leta zatem si je sposodil oče Jožef še 200 goldinarjev pri svoji tašči Mariji Pivkovi, s čimer je potegnil v nesrečo še njo. Vse to pa kaže, da je Cankarjev oče še verjel, da se bo rešil najhujšega. Septembra 1878 je družini grozil rubež, sodni postopek pa se je vlekel do maja 1879, tedaj je tik pred izvršbo 27. julija izbruhnil v okolici cerkve sv. Lenarta požar, ki je upepelil domove 27 posestnikov, med njimi je bil tudi Cankarjev dom na klancu. Družini ni preostalo drugega, kot da se je zatekla v opuščeni hlev na dvorišču gostilne Pri mestu Mantovi, pozneje pa so se za več let nastanili v razpadli stavbi na bregu Ljubljani, ki je služila dotlej za prehodno pribežališče beračev. Turobna in plesniva hiša se je vtisnila Ivanu Cankarju globoko v spomin, saj je tu preživel vsa leta svojega osnovnega šolanja. Cankarjev oče je na Vrhniki še vztrajal nekaj let, dokler se ni odločil in odšel v Bosno. Ob ljudskem štetju 1890, ga ni bilo več v trgu.

V razmerah, ki so nastale, je pomenila otrokom mati vse. Družino je preživljala z dninami. Kljub nepopisno težkim razmeram pa so se vsi Cankarjevi otroci uveljavili v šoli kot nadpovprečno nadarjeni. Vendar pa je v spominu ljudi v zvezi z njimi ohranjeno prepričanje, da je večina Cankarjevih otrok prenehala s šolanjem z deseti leti starosti in si začela sama služiti kruh. Med vsemi sta bila najboljša Karolina in Ivan, ki je v višjih razredih prevzel v šoli prvo mesto in ga obdržal vsa leta šolanja na Vrhniki. Nadarjeni otrok je zaradi šolskih uspehov užival naklonjenost trga in mati je računala na podporo trške gospode pri sinovem šolanju. Jeseni 1888 je vpisala Ivana na ljubljansko realko, na realko morda prav zato, ker je že tedaj kazal svoj risarski talent. Nadarjenost, znana na Vrhniki, se je izkazala tudi v novem okolju. Že v drugem razredu je bil Cankar spet odličnjak, kar mu je pripomoglo do štipendije Kranjske hranilnice v višini 50 kron in so mu jo izplačevali do konca študija. To pa seveda še zdaleč ni zadoščalo za skromno preživljanje. Njegovo dijaško življenje je bilo zelo težko in je prispevalo k njegovi zgodnji dozorelosti. Od tretjega razreda je hodil na kosilo k politiku in pisatelju Ivanu Tavčarju, pozneje pa si je skušal lajšati revščino z inštrukcijami. V tretji gimnaziji je začel pisati tudi verze in že v nižji gimnaziji je postal sotrudnik literarnega društva gimnazije »Sloga«, kot četrtošolcu pa je v »Vrtcu« izšla njegova prva pesem. V letu 1892/93 je vstopil v skrivno dijaško literarno društvo »Zadruga«, v kateri je v kratkem zaslovel s svojo razboritostjo, zrelo sodbo in širokim literarnim razgledom. 1893 so ga izvolili za predsednika. Med tovariši v »Zadrugi« je Cankarja kmalu družila tesna prijateljska vez predvsem s tremi nadarjenimi pesniki: Dragotinom Kettejem, Josipom Murnom-Aleksandrovim in Otonom Župančičem. Vse tri je tudi uvedel v uredništvo »Ljubljanskega zvana«, kjer je sodeloval že od 1893. leta.

Zaradi zanimanja za literaturo je trpela šola. Odločilno zanj je bilo, da ga je od četrtega razreda pa do konca šolanja na gimnaziji poučeval profesor Fran Levec. Pomembni literarni kritik je s svojim prefinjenim čutom za odkrivanje mladih talentov kmalu spoznal Cankarjevo nadarjenost. Levec je tudi s svojim vplivom v profesorskem zboru dosegel, da Cankarja v sedmem razredu zaradi velikega števila neopravičenih izostankov niso izključili. Oktobra 1896 je odšel Cankar na Dunaj z namenom, da bi študiral stavbarstvo na tehniški visoki šoli. Vendar pa je po nekaj predavanjih študij opustil in sklenil, da bo študiral na filozofski fakulteti moderne romanske in slovanske jezike. Vzrok, da se tudi tega študija ni resno oprijel je bil v tem, da se je tedaj povsem posvetil književnosti, saj je prav na Dunaju dozorel v njem sklep, da se poklicno posveti pisateljevanju. Tu se je v literarnem klubu, katerega člani so med drugim bili Fran Govekar, Oton Župančič, Fran Eller in Fran Vidic prvič približe seznanil z modernimi evropskimi literaturami, zlasti s francosko.

Konec prvega semestra marca 1897 se je Cankar vrnil na Vrhniko. Najtežji udarec ki ga je v tem času zadela, je bila smrt njegove matere 23. septembra 1897. Da bi lahko poravnal stroške za pogreb, je prodal ljubljanskemu založniku Bambergu svoje pesmi, ki so izšle dve leti pozneje pod naslovom »Erotika«. Kako težak je bil v tem času njegov materialni položaj dokazuje tudi to, da je mislil na primerno zaposlitev, pri čemer mu je pomagal tudi Govekar, vendar zaman. Kljub vsemu pa misli na povratek na Dunaj ni opustil. V upanju, da bi si priskrbel denar za študij, je sprejel povabilo sestre Ivane in odšel v Pulj z namenom, da se zaposli. Kaj kmalu pa je spoznal, da z obeti za službo ne bo nič. Iz trenutno kaj neugodnih razmer se je skušal rešiti s pisanjem podlistkov, hkrati pa je končal dramo »Jakob Ruda« ter pisal pesmi. 23. novembra 1898 se je Cankar vrnil na Dunaj. Skraja je bil z dunajskim življenjem zadovoljen, pozneje pa je zaradi pomanjkanja misel na študij prirodoslovja opustil in se ukvarjal z mislijo na povratek v domovino. V tem času je Cankar prvič prišel v neposredni stik s slovensko socialno demokracijo. Na pismeno prošnjo Etbina Kristana je prispeval za prvomajsko številko »Delavca — Rdeči prapor« revolucionarno pesem »Svečanost v Varšavi«. Približno ob tem času pa je tudi izvedel za osupljivo novico, da je ljubljanski škof Jeglič kmalu po izidu, pokupil še vse neprodane izvide »Erotike« in jih dal sežgati. Posledice pa je občutil Cankar tudi drugače. Zaradi pesmi mu je odpovedal materialno podporo njegov zaščitnik Andrej Kalan, s tem, da mu je kot urednik »Slovenca« zaprl možnost objavljanja v listu. Iz trenutne stiske se je Cankar reševal z intenzivnim literarnim delom. Višek je dosegla ta osebna kriza septembra 1899, ko je ostal brez stanovanja in hrane in so mu predstavljale edino prebivališče kavarne in zakotne gostilne. Življenje je bilo tako, da se je še pozneje spominjal tega časa kot hudih sanj. Pomanjkanje in skrb za obstanek sta ga telesno in duševno povsem izčrpala. V tem položaju mu je priskočil na pomoč predsednik »Podpornega društva za slovenske visokošolce« na Dunaju Jakob Pukl, pri katerem se je v dveh mesecih, kolikor je bival v njegovem domu, povsem opomogel.

Novembra 1899 si je Cankar najel stanovanje v XVI. dunajskem okraju Ottakringu na Lindauergasse 26, takrat značilnem delavskem predmestju, kjer je ostal s posledki deset let. Okraj je bil trdnjava socialne demokracije. Tu se je Cankar na živem vzgledu utrdil v svojih socialističnih načelih, tako da je postal pozneje eden izmed najbolj daljnovidnih socialistov na Slovenskem. Ta svet ga je navdihnil s tragičnimi postavami in dogodki, ki jih poznamo iz njegovih dunajskih novel in črtic. Tu se je izoblikoval v izrazitega socialnega književnika, ki je po primerih iz resničnosti obtoževal družbo, ker je dopuščala teptanje človeškega dostojanstva. Cankar se je naselil pri Löfflerjevih. Odnos do družine je bil prijateljski, še tesnejši pa so postali ti stiki, ko je Cankar navezal ljubezensko razmerje z enajst let mlajšo Štefko. V družini se je počutil kot doma. Prevzel je celo nekako vlogo očeta pri vzgoji obeh Löfflerjevih sinov, jim izbral šolo, ju poučeval in pod njegovim vplivom sta postala zavedna socialisti. Vsaka njegova knjiga, ki je nastala v tem času, je pomenila novo višjo stopnjo v njegovem razvoju. Slovenska kritika je sicer ta dela vztrajno zavračala, da so prevratna, meglena, miselno nedognana, vendar pa so prav mladi dokazovali drugače. Navdušil jih je z izvirnim slogom in prelepim jezikom, v katerem ga nihče ni dosegel.

Svoje bivanje na Dunaju je prvič prekinil maja 1902, ko je odšel v Prago na Rodinovo razstavo, oktobra 1903 pa je odšel v Ljubljano, da bi se udeležil premiere drame »Kralj na Betajnovi«. Razmere v domovini so ga navdale z nejevoljo. 1906 se je zapletel v dolgotrajno in načelno polemiko z Govekarjem, intendantom slovenskega gleda-

Vrhnika. Cankarjev dom na Klancu po preureditvi v pisateljev muzej v letu 1948

lišča v Ljubljani, v kateri je razkril njegovo dvojno prepričanje in škodljivost njegovega dela za razvoj slovenske gledališke umetnosti, pri čemer je prišlo do ostrega obračunavanja.

Februarja 1907 je sprejel kandidaturo za državnega poslanca na listi Jugoslovanske socialno-demokratske stranke v volilnem okraju Litija—Višnja gora—Radeče, za kar so ga predlagali zagorski rudarji. Konec marca je prišel Cankar v Ljubljano in se šele jeseni spet vrnil na Dunaj. Prvi volilni shod je imel v Mestnem domu v Ljubljani 1. aprila, v času volilne agitacije pa je sodeloval tudi pri »Rdečem praporu«. 24. in 25. aprila je imel znamenito predavanje »Slovensko ljudstvo in slovenska kultura« v Ljudskem odru tržaškega Delavskega doma. Še pred volitvami pa je nastopil z daljšo turnejo po volilnem okraju in obiskal med drugim Zagorje, Vače, Toplice in Litijo, kjer je imel volilne govore. Čeprav je na volitvah zmagal klerikalni politik, je prav Cankar med vsemi socialističnimi kandidati dobil največ glasov (1302). Svojo pripadnost socialistični demokraciji je poslej manifestiral s predavanji, ki jih je imel domala skoraj vsa, v okviru socialističnih izobraževalnih društev.

Decembra istega leta je Cankar ponovno prišel v Ljubljano in prisostvoval premieri farse »Pohujšanje v dolini šentflorjanski«, nato pa se je zopet mudil v Ljubljani od maja do decembra 1908, vmes pa nekajkrat predaval v tržaškem Ljudskem odru (»Trubar in Trubarjeve slavnosti«, »O slovenski prozi«, »O navdušenju«), večkrat je obiskal Bled, v Ljubljani pa se je seznanil z Mileno Rohrmanovo, s katero je imel tesnejše stike po tem, ko se je naselil na Rožniku. Pozno poleti 1909 pa je na posredovanje brata Karla sprejel vabilo sarajevskega škofa Štadlerja in bival od 9. septembra do 10. novembra v Sarajevu. Čas, prebit v Sarajevu, pa ni izkoristil samo za sprehode, temveč tudi za pisanje socialne drame »Hlapci«, končal pa je tudi »Kurenta«. Na povratku se je ustavil v Ljubljani in se najprej naselil v tivolskem

hotelu Švicerija. Nekaj dni po njegovem prihodu je bil v hotelu zbor Jugoslovanske socialno-demokratske stranke, ki je med drugim sprejel tudi tako imenovano tivoljsko resolucijo, v kateri se je zbor na pobudo Etbina Kristana izrekel za jugoslovansko kulturno in jezikovno edinstvo. Cankar, ki je bil o sklepih resolucije obveščen že prej in jih je ogorčen zavrnil, se zbora ni hotel udeležiti, čeprav je bil nanj povabljen. Hkrati pa se je s tem njegovo prijateljsko razmerje do Kristana močno ohladilo. Konec marca 1910 se je Cankar naselil na Rožniku in ostal tam s presledki do poletja 1917. Odmaknjenost od mesta je nanj dobro delovala. Danes sodimo, da so v tem času nastale črtice in novele med najlepšimi, ki so nastale izpod Cankarjevega peresa. Postal pa je prava privlačnost Zgornjega Rožnika. Zlasti rad je posedal med dijaško mladino, s katero se je razgovarjal in prepeval. Prvo leto bivanja na Rožniku ga je navdajalo z občutkom sreče in zadovoljstva, kar priča tudi slavospev mladosti ob koncu »Bele krizanteme«. Rožnik je prvič zapustil jeseni 1910, ko je na povabilo prijatelja dr. Lojza Kraigherja odšel v Gradišče v Slovenskih goricah. Tu se je dodobra seznanil z narodnostnim bojem med Slovenci in Nemci na ogroženi narodnostni meji. Odmev tega boja je bila tudi Cankarjeva polemika z nekdanjim socialistom in poznejšim narodnim odpadnikom Karlom Linhartom, ki je skušal izrabiti Cankarjeve satire za napad na Slovence. Po skoraj polletni odsotnosti se je zopet naselil na Rožniku. Čeprav mu je Rožnik prijal pa je začel telesno vse bolj pešati, zaradi preobilnega kajenja in pijače mu je začelo nagajati tudi srce. Spomladi je nekaj tržaških javnih delavcev sklenilo, da mu omogočijo oddih, ki naj bi pripomogel k izboljšanju njegovega zdravstvenega stanja. Akcija mu je trenutno gotovo koristila, saj ga je odtrgala za nekaj časa od rožniškega gostilniškega okolja, ni pa dosegla svojega poglobitvenega namena, da bi se za stalno telesno okreplil.

Vojna na Balkanu je dobila širok odmev tudi med Slovenci, med katerimi je postajala vse bolj živa zahteva po rešitvi jugoslovanskega vprašanja. Cankar je imel o tem svoje, revolucionarno mnenje. Izpovedal ga je v predavanju »Slovenci in Jugoslovani« 12. aprila 1913 v okviru socialistične »Splošne delavske zveze Vzajemnost za Kranjsko« v ljubljanskem Mestnem domu. V svojem predavanju je nastopil proti unitarističnim načrtom, zlasti proti »novemu ilirizmu« profesorja Frana Ilešiča, in njegovemu zagovarjanju, da se združijo Slovenci s Hrvati ne le politično, temveč tudi kulturno in jezikovno. Cankar je na jugoslovansko vprašanje gledal kot na izključno politični, ne pa tudi kot na kulturn ali celo jezikovni problem. Na predavanju je povedal tudi svojo misel, ki jo je glede na takratne razmere sicer sam označil za utopijo, da bi bila najboljša rešitev tega vprašanja v ustvaritvi samostojne zvezne jugoslovanske republike. Posledica predavanja, v katerem je Cankar ostro napadel tudi avstrijsko zunanjo politiko je bila ta, da je oblast društvo »Vzajemnost« takoj prepovedala, Cankarja pa obtožila ščuvanja k po zakonu prepovedanemu dejanju. Pri glavni obravnavi 21. avgusta je bil pisatelj obsojen na teden dni zapore in na povračilo stroškov. Zapor je odsedel od 12. do 18. septembra.

Prišla je prva svetovna vojna in z njo vsi negativni nasledki, med katere je spadalo tudi močno razširjeno ovadustvo, za katerega so prišla glavna navodila iz krogov Slovenske ljudske stranke. Žrtev take brezvestnosti je postal tudi Cankar, katerega je aretirал 12. avgusta 1914 na Vrhniki orožnik na ovadbo neke gostilničarke, češ da je v razgovoru z nekimi popotnimi rokodelci izrazil simpatije do Srbov. Ker je sodnik na Vrhniki Cankarja po kratkem zaslišanju izpustil, ga je orožnik prijavil ljubljanskemu policijskemu ravnatelju. Ta ga je 23. avgusta dal vnovič prijeti in ga po zaslišanju predal vojaškemu sodišču, ki ga je brez preiskave poslalo na Ljubljanski grad. Medtem mu je umrl oče (31. avgusta), ne da bi ga o tem obvestili. Smrt

Hinko Smrekar: Ivan Cankar — arestant, akvarelirana risba, 1913

ga je močno prizadela, krivice, ki so mu jo z zaporom povzročili pa ni mogel pozabiti. Naslednjega leta so Cankarja tudi zaradi političnih vzrokov poklicali k vojakom. Novembra 1915 je odpotoval v Judenburg, kjer je bil dodeljen IV. stražni stotniji 17. pešpolka. Zaradi telesne oslabeledosti Cankar ni mogel vzdržati velikih telesnih naporov pri vojaških vajah in se je pri tem večkrat onesvestil. Končno mu je uspelo priti do raznih zdravstvenih pregledov, kjer so ga oprostili vojaške službe.

Prva svetovna vojna je vplivala, da se je, pretresen po okrutni tragiki, poglobil vase. Videl in do dna je občutil trpljenje slovenskega naroda, ki ga je tuja oblast poganjala v smrt. V teh spoznanjih je nastal njegov labodji spev, ki ni samo oporoka našemu ljudstvu, temveč tudi opomin človeštvu. »Podobe iz sanj« so edinstvena knjiga v slovenski književnosti, ki se odlikuje po svoji globoki človečnosti, iskreni samoizpovednosti in izbrušenosti sloga.

V času vojne pa je Cankar začel pešati telesno in duševno. Z Rožnika se je preselil v mesto. V dobi splošnega nacionalnega gibanja za ustanovitev Jugoslavije, je z nezadovoljstvom spremljal delo vodstva tedanje slovenske socialne demokracije, ki se ni hotelo pridružiti temu gibanju, boječ se za svoj internacionalizem in za čistost razrednega boja. To svoje nezadovoljstvo je izrazil Cankar v predavanju »Očiščenje in pomlajenje«, ki ga je imel 20. aprila 1918 v Ljudskem odru v Trstu. V polemiki, ki je sledila z Antonom Kristanom je poudaril, da v predavanju ni zatajil temelja stranke in razrednega boja. Hkrati je naglasil, da mora organizirano delavstvo prevzeti vodstvo osvobodilnega boja slovenskega ljudstva in boj za ustanovitev samostojne jugoslovanske države, — dejstvo, ki se je v celoti uresničilo šele v letih našega narodnoosvobodilnega boja. V svojem zadnjem predavanju »Slovenska kul-

tura, vojna in delavstvo«, imel ga je 1. junija 1918 v Ljubljani pa je izrazil skrb nad stanjem slovenskega naroda v vojnem času, hkrati pa že tudi vedri optimizem in vero v njegovo bodočnost. Zadnjikrat je nastopil v javnosti 5. septembra 1918, na ilegalnem protestnem shodu kranjskega učiteljstva, ko je približno tisoč učiteljev zahtevalo izboljšanje svojega gmotnega položaja.

Medtem se je z vojaškim porazom na frontah bližal razpad avstroogrske monarhije in z njo ustanovitev nove jugoslovanske države. Cankar je še doživel tiste vročično navdušene dni v pozni jeseni 1918. leta. Sodeloval je še pri obnovi »Slovenske matice« in bil v pripravljalnem odboru za ustanovitev Narodne galerije. Preselil se je na današnji Trg republike št. 5. Ko se je v zadnji tretjini oktobra vračal nekoč zvečer domov, je v hiši, ki je še ni dobro poznal, v temi padel po stopnicah z mostovža proti majhnemu zaprtemu dvorišču in se potolkel po tilniku. Ponesrečenega Cankarja je dala prepeljati na svoj dom v Trubarjevi ulici Milena Rohrmanova, ko pa se je bolezen poslabšala, so ga s posredovanjem dr. Lojza Kraigherja prepeljali v ljubljansko bolnišnico na kirurški oddelek. 18. novembra se je vrnil k Rohrmanovim kot ozdravljen, vendar je moral že čez teden dni, 15. novembra znova v bolnišnico, tokrat na interni oddelek, kjer je 11. decembra 1918 umrl.

V obdobju med obema vojnama je bil Cankar osebnost, o kateri se ni samo mnogo razpravljalo v krogih tedanje slovenske literarne kritike, ki so zastopala stališča predvojnih osrednjih političnih strank. Vse to pa so počenjali z enim samim ciljem, da bi ob Cankarju in njegovem delu zrasel pomen tiste družbene in politične sredine, h kateri so se prištevali sami. Nihče pa ni pokazal na sile, ki jim je Cankar dejansko pripadal in v katerih imenu je govoril. Njegova nepomirljiva kritika je izhajala iz dveh spoznanj: Prvo instinktivno mu je dal že dom, zato mu niso bile tuje izkušnje in pogledi, ki jih je imel družbeni razred, iz katerega je izšel. Drugo, znanstveno pa si je usvojil na Dunaju ob rasti delavskega gibanja. Njegova umetniška narava je povezovala obe skladni izkustvi in ustvarjala na njih literarna dela, borbena v svoji osnovi, v zavesti, da je njegova dolžnost aktivno posegati v delavsko gibanje, prispevati po svojih najboljših močeh k njegovemu razvoju in dvigniti politično moč proletariata. To je bilo vzrok, da se je vključil v kandidaturo za državnega poslanca na listi socialno-demokratske stranke, da je kasneje ob vsaki priložnosti dokazoval, da se je vključil v politični boj delavstva, ter se smatral za njegovega idejnega pripadnika in videl v njem, silo bodočnosti in edinega nosilca napredka.

Napačna je tudi trditev, da nista bila v predvojnem obdobju ocenjeni njegova osebnost in pomen. Nekatera znana dejstva iz obdobja stare Jugoslavije to povsem jasno dokazujejo. Zato je veljal boj napredne inteligence in revolucionarnega delavstva zahtevi po pravičnem prikazovanju Cankarjevega dela. To pa je bilo silno težko. V takih razmerah je bil marsikdaj že uspeh, če jim je uspelo vriniti v program kake prireditve odlomke Cankarjevih del, ki jih poznamo po svoji revolucionarni vsebini. Znano je, da je tedanja oblast povezovala njemu posvečene proslave z naprednim komunističnim gibanjem in jih, kot dokazuje primer iz Šoštanja, celo prepovedala. Karel Destovnik-Kajuh nam je o tem ohranil spomin celo v pesmi, ki kljub ogorčenju izzveneva v optimizem:

*Le to bi rad ti tiho na uho povedal;
da so orožniki vse nas razgnali,
ko smrti tvoje dan smo praznovali ...
In krizantemo tvojo ljudje so vrgli v gnoj ...*

Hinko Smrekar: »Habt acht!« — Ivan Cankar kot vojak, perorisba s svinčnikom, 1915

Kako sta naraščala moč in vpliv Cankarjeve besede in kako se je večal strah tedanjih oblastnikov pred njima nam dokazujejo cenzurirane številke njemu posvečenih revij in člankov. In končno naj iz analov boja napredne slovenske mladine omenimo silno sugestivni poseg mladih ob uprizoritvi Cankarjevih »Hlapcev« 23. marca 1939, kjer so na svojski način izrazili svoj protest nad cenzorskimi posegi v Cankarjevo delo tako, da so sami glasno dopolnili manjkajoči stavek: »Narod si bo pisal sodbo sam, ne frak mu je ne bo in ne talar« in z vzklikanjem borbenih gesel, ki so obsojala politični sistem in zahtevala ukinitve cenzure. Taka je bila pravda za nepotvorjenega Cankarja tistih revolucionarnih sil, ki so se pri nas pozneje skozi vojno in kri končno približali cilju, katerega je poudarjal že Cankar, — da mora organizirano delavstvo prevzeti vodstvo v osvobodilnem boju slovenskega ljudstva in v boju za ustanovitev samostojne jugoslovanske države. Zato nam je svobodno spregovoril že v drugi številki »Slovenskega poročevalca« 1941. leta, postal je idejni vodnik našega boja. Njegovo ime je na čelu bojnih enot ne le v domovini, temveč tudi v tujini. Tako je njegova preroška zahteva, napisana tudi na Zboru slovenskih odposlancev v Kočevju — torej na začetku slovenske državnosti: »Narod si bo pisal sodbo sam, ne frak mu je ne bo in ne talar«, dobila v dobi slovenskega narodno-osvobodilnega boja svoje najtrdnjše zagotovilo.

Viri: Fran Petre: Rod in mladost Ivana Cankarja, France Dobrovoljc: Ivan Cankar, A. Poljanec (Boris Ziherl): Ivan Cankar in slovensko delavsko gibanje, Sodobnost 1939, str. 553, Karel Destovnik-Kajuh: Zbrano delo, Korespondenca Konstantina Nahtigala Karlu Destovniku-Kajuhu.

KRIVICA, ki jo doživi otrok, pa če je bila zadela njega samega ali če jo je bil ugledal po naključju na cesti, če je bila storjena vedoma ali ponevedoma, se zaseka v mlado srce ter ostane tam za zmerom neizbrisljiva, napravi otroka zgodaj zrelega in zgodaj trpkega, odpira mu siloma oči, da vidi prve in nerazločne sence tistih strahot, ki se kasneje razodenejo v vsej okrutni goloti.

Ivan Cankar

NI JE NA SVETU ljubeznivejše stvari, nego je otroška fantazija. Pedagogi jo ponavadi imenujejo lažnivost. Ali mi drugi, ki brez modrovanja ljubimo v otrocih ogledalo svoje lastne mladosti, mi se veselimo svobodnega, prešernega poleta nedolžnih duš, ne še oskrunjenih od puste laži tega pustega življenja.

Ivan Cankar

GRENKA JE POT do učenosti. S težkim srcem sem se napotil proti šoli, s težkim srcem in plaho slutnjo, kakor se napoti grešnik do hudih sodnikov; in brat, ki me je vodil, se mi je zdel kakor črn birič. Sveže jutro je bilo, čisto nedeljsko, svet je bil umit in počesan. Široka in bela je bila cesta, že posušena; zelene loke na obeh straneh so bile še rosne od ponočnega dežja. Ena sama rumena luža je bila še na cesti, sredi mosta, ki drži čez prijazni, globoko šumeči potok Klis. Ne vem, ali sem se bil zamaknil v svetlo nebo, ali v temni potok; nenadoma sem ležal z obrazom, z rokami in z nogami v tisti rumeni luži.

— Nesnaga nesrečna!

Blatnega in kričečega me je vlekel brat domov. Tam so takoj razsodili, da nikoli ne bom učenjak. Objokan sem se vrnil v šolo v svoji stari, zakrpani obleki. In vsi so rekli, da je to slabo znamenje.

Ivan Cankar

VELIKOKRAT sem bil zamišljen in žalosten, ko sem bral o »srečni mladosti«, o »zlatih otroških dneh«. Tudi meni se je že zgodilo, da so se mi ponevedoma orosile oči ob spominu na zdavnaj minule čase, na obraze, ki jih ni več, na kraje, ki so mi bili dragi. Ali resnica je pač ta, da je svetla in hrepenenja vredna vsaka daljava, naj se ozre človek v preteklost ali v prihodnost. Vsake sanje so porojene iz nezadovoljnosti, iz bridkosti, iz bede in trpljenja; ne samo hrepenenje po jabolkih in pomarančah, temveč tudi tisto po čisti lepoti in svetih nebesih.

Ivan Cankar

O VRHNIKA, BLAGOSLOVLJENI KRAJ! Kadar leže mrak v tvoje tiho narobe, se zganejo lepe in skrivnostne sanje v Močilniku. Za velikim oltarjem v cerkvi svete Trojice zabučti pokopano jezero; kdor leže na mrzli kamen, pod tisto strahotno lobanjo za oltarjem, sliši zamolklo pesem skritega jezera. In ko vstane, ko ugleda to čudežno vrhniško dolino in to belo nebo nad njo, se zamisli v čudno tihotne zgodbe, ki jih uho ni slišalo in oko ne videlo. Bela megla se vzdiga iz Močilnika, vijoč se, trepetajoč hrepeni proti nebu, v veličastnem kelihu prinaša zvezdam nezaslišane skrivnosti...

Ivan Cankar

Ivan Cankar

Kako sem postal socialist

Bilo je v tisti blaženi petošolski dobi, ko je srce polno pesmi, glava polna upanja na sijajno prihodnost. Godilo se mi je nad vse slabo, večkrat sem bil lačen nego sit; kakor se pač godi študentu iz delavske družine. Ali nadlog nisem občutil, še prav zavedal se jih nisem. Ne samo da nisem poznal življenja krog sebe, niti svojega življenja nisem poznal. Edino in vse na svetu mi je bila poezija; bližji od očeta, delavca, ki je bil rajni Klopstock; in bolj nego vse materine skrbi in bolečine me je zanimal en sam Prešernov sonet.

Za politiko se nisem menil. Kolikor sem od daleč slišal o nji, mi je bila ogabna kakor tista spolzka, črnožolta žival, ki se lena in smrdeča plazi po tleh in ki ji pravimo močerad. Takrat (1890—1894) se je prelivalo po Slovenskem tisto vzdihujoče slogaštvo, ki je pogasilo v našem malomeščanstvu še ono malo samozvesti, kar je je kdaj bilo, in ki je že tako jetični slovenski liberalizem spravilo čisto na bergle. Bil sem mlad. Omeleto pa obraja mlad človek samo na krožniku, v politiki nikakor ne. Demokratične klerikalne stranke v tistih časih še ni bilo; doktor Krek je šele vzgajal njene apostole. O socializmu nisem vedel ničesar, o socialni demokraciji pa le toliko, da je nekakšna politična sekta, ki je tako rekoč izobčena iz cerkve in države in ki jo stražijo od vseh strani policisti in državni pravdniki. Tudi mi je bilo znano ime »nekega krojača«, o katerem so spodobni ljudje sodili, da je norec, ali razbojnik, ali pa oboje hkrati. To je bil Železnikar.

Delavcu in celo mladoletnemu vajencu se bo čudno zdelo, kako da petnajstleten človek, ki je drugače brihten in za silo izobražen, ne vé ničesar o tako važni stvari, kakor je ustroj človeške družbe in sploh ničesar ne o tistem življenju, ki ga tudi samega krvavo bije. Ali ta ganljiva nevednost ni le posledica, temveč je predpisana poglobitna zapoved, je duh in vsebina avstrijske šolske vzgoje. In ne le na vseh šolskih vratih, temveč tudi na vseh mejnikih Avstrije bi moral biti z velikimi črkami napisan strogi ukaz: »Roke na klop!« Kolikor avstrijski študent pridobi modrosti, si jo mora tako rekoč spotoma in naskrivaj pobrati na cesti; domača vzgoja mu je dá malo, šolska pa nič. Trdim celó, da šole, s kakršnimi nas je bil avstrijski bog udaril, ovirajo duševni razvoj človeka, da nam, rekel bi, zaplankajo razum, ker ga stiskajo ter ponavadi sčasoma res potisnejo v eno samo tesno strugo. C. kr. šole so bile že prvotno ustanovljene za posel, da vzgajajo c. kr. uradnike; ne vzgoje pa niti takih ne, temveč le c. kr. pisalne stroje. Mladenič napravi maturo, je

do vrha nabasan z različnim »znanjem«, a bolj od lune in zvezd mu je tuj tisti svet, v katerem živi in na katerag je navezan z vsemi nitmi svojega bitja in nehanja. Med nami živé ljudjé, ki so bili izvrstno opravili svoje tako imenovane »študije« in ki jih spoštljivo prištevamo cvetu izobraženstva; ali vprašaj jih o stvareh, katerih se niso bili »iz glave« naučili, pa se boš razjokal od smeha in bridkosti. Ko sem bil dovršil realko, so mi bile pač znane rodbinske razmere cesarja Nerona, poznal pa nisem politične zgodovine slovenskega naroda; vedel sem, kakšen da je bil razvoj agrarne zakonodaje v rimljanski republiki, nisem pa vedel, kakšen da je volilni red za kranjske občane.

V onih časih, kakor sem omenil, je doktor Krek učil svoje apostole. Tudi meni je prvi povedal, da so na svetu stvari, o katerih se šolski modrosti ne sanja. Nekoč, v trdi zimi sem gazil sneg na cesti iz Ljubljane proti Vrhniki. Tam nekje na Brezovici me je dohitel s svojimi sanmi ugleden rodoljub in naprednjak ter me je povabil, da naj prisedem. Med vožnjo mi je pravil o neki knjigi, ki se ji je reklo »Črne bukve kmečkega stanú« in ki jo je bil napisal doktor Krek. Rodoljub je bil take misli, da je knjiga dobro napisana, ali da je na vso moč nevarna in puntarska in da bi preprostega človeka lahko pohujšala. Koj sem jo iztaknil in sem jo bral. Ob tem branju pa se je pokazala vsa žalostna pomanjkljivost moje šolske učenosti. Stvari, ki bi jih bister kmet z lahkoto razumel, sem moral brati po dvakrat, da so mi bile vsaj za silo jasne. Toliko sem navsezadnje občutil, da nekaj na svetu ni v redu; ali ta nedoločni, nekako zamolkli občutek je bil že od nekdaj v meni, že od zgodnje mladosti.

Krivica, ki jo doživi otrok, pa če je bila zadela njega samega, ali če jo je bil ugledal po naključju na cesti, če je bila storjena vedoma, ali ponevedoma, se zaseka v mlado srce in ostane tam za zmerom neizbrisljiva, napravi otroka zgodaj zrelega in zgodaj trpkega, odpira mu siloma oči, da vidi prve in nerazločne sence tistih strahot, ki se mu kasneje razodenejo v vsej okrutni goloti. Gledal sem take vsakdanje krivice, tudi na svojem telesu sem jih občutil mnogo in preveč. Vedel sem res, da je v njih nekaj zopernaturnega in zoperčloveškega, ali razložiti si nisem mogel, odkod ta zopernaturnost. Vse, kar sem videl in okusil krivičnost, bede, zlobe, hinavstva, vse trdno in divje življenje me je navdajalo edinole z bolestjo in studom. Namesto da bi ogledaval in raziskaval, sem se zatekel v poezijo, o kateri sem takrat mislil, da je izluščena iz »grdega vsakdanjega življenja« in da plava nad njim v meglenosončnih višavah. Življenje me je teplo do krvi, jaz pa sem pilil gladke rime. Storil sem kakor kraljevič Marko, ki je mirno praznil svoj bokal, ko ga je bil črni Arapin z buzdovanom po plečih.

Kratko razdobje mojih prvih dunajskih let (nekako od 1896. do 1900. l.) je stalo za tako imenovano inteligentno mladino slovensko skoraj izključno v znamenju literature, literarnih bojev in prepиров. Listi, ki dandanašnji niti na kratko ne oznanijo novih knjig, so takrat prinašali dolge članke o čisto literarnih vprašanjih; in ljudje so take članke celó brali. Vse to po mojih mislih ni bilo edinole beg iz puste vsakdanjosti v lepšo poezijo, temveč je bilo izraz splošne nezadovoljnosti z javnim življenjem, izrāz mržnje do tega življenja, ki tudi zares ni zaslužil drugega, nego mržnje in studa v obili meri. Nekam se je ta grenka nezadovoljnost morala izliti, nekje si je morala najti strugo; in našla si jo je v literaturi. Odtod tedanjih pismenih bojev brezobzirnost, ki se ni ustrašila niti osebne žalitve, niti očitne krivice.

Boji tistih let so književnosti sami donesli obilo koristi, vzdignili so jo iz mrtvila do nepričakovane višine ter jo oplodili z mnogimi novimi semeni. Veliko pa jih je bilo med tedanjo študentovsko mladino, ki v umetnosti in v lepi knjigi niso našli vsega zadoščenja, katerega so bili tam iskali. Občutili so, da je na svetu nekaj stvari,

Kako sem postal socialist.

Bilo je v tisti blaženi petdesetletni dobi, ko je erca polno pesmi, glava polna upanja na sijajno prihodnost. Godilo se mi je nad vse slabo, večkrat sem bil lačen nego sit; kakor se pač godi študentu iz delavske družine. Ali nadlog nisem občutil, še prav zanedal se jim nisem. Ne smem, da nisem poznal življenja krog sebe, niti svojega življenja nisem poznal. Edino in vse na svetu mi je bila poezija; bližji od očeta, delavca, mi je bil rajni Klopstock; in bolj nego vse materine strbi in bolečine me je zanimal en sam Presnavor.sonet.

Ivan Cankar: *Kako sem postal socialist*, faksimile

ki so važnejše od poezije. In zaslutili so, da je treba spoznati tiste sile, ki gnetejo življenje posameznika, naroda in človeštva, ne pa se jim vdati na slepo ter sanjati o zvezdah. Nekateri iz najmlajšega rodu so v svojem odporu zoper gospodstvo literature segli tako daleč, da so jo sploh in kratkomalo zavrgli, tajili visoki njen pomen za kulturno moč narodovo ter jo obsodili za škodljivo uspravanko mladine. Še letos je nekdo očitno in zaresno napisal, da pridejo časi, ko te mehkužne solzavosti, ki ji pravimo slovenska literatura, »noben pes več ne bo povohal«.

Že od nekdanj so študentje »politizirali«, ali do teh dob le bolj nedolžno sorto. Bili so tako rekoč »navdušeni živio-klici«; posebno ob počitnicah. Narodnonapredna stranka, zastopnica slovenskega malomeščanstva, je že dolgo smrdela po trohnobi in je smrdela zmerom bolj. To naše malomeščanstvo ni stalo kulturo nikoli posebno visoko, politično je bilo nezrelo, zbegano in brez ciljev, gospodarsko pa je v zadnjih desetletjih strahotno propadalo. Mladina je občutila, da »tako ne gre«. In mlada garda napredne stranke se je očitno spuntala. Samosvoja in samozavestna se je polastila politike; ter jo je seveda kar koj polomila, prav po mladeniško. Cilj vsega nehanja te mladine je bil, da osveži staro napredno stranko, jo poglobi, oplodi z novimi idejami ter da jo iz čitalnic, iz plesnih dvoran iz gostilniških »extrazim-mrov« presadi v široki narod sam. Zaradi poti, kako bi se to vstajenje napravilo, je bilo veliko prerekanja in modrovanja, nastalo je brez števila struj in strujic, ki so se med seboj neusmiljeno bičale. Vem natanko, da so bili ti mladi ljudje, razen par štrebarjev, plemeniti idealisti, ki so zares želeli svojemu narodu vse najboljše. Ali

sama plemenitost v misli in volji ne zaleže, kjer ni drugih, trdnejših temeljev, kjer zaradi pomanjkljive šolske in domače vzgoje ni obilo znanja, izkustva pa nič. Vse početje te mladine ni bilo spet nič drugega, nego malo krepkejši živiočlic, ki se je časih glasil kakor klic »na korajžo«. Navsezadnje se je zgodilo, kar se zgodi vselej in povsod: idealisti so ostali v ozadju in so utihnili, štrebarji pa so potrgali sadove, kolikor jih je pač bilo. Napredna meščanska stranka se ni ne poglobila, ne pomladila; narobe: razdrobila se je v sebi, posurovela je ter šla nevzdržema svojo usojeno pot navzdol.

Živel sem takrat v šestnajstem okraju dunajskem, ki je ves podoben eni sami ogromni delavnici. Ta okraj ni samo trdnjava socialne demokracije, temveč obenem dom ubožstva in jetike. Tam sem gledal dan za dnem stvari, ki bi morale tudi duševno plitkega in v srcu revnega človeka siliti k premišljevanju. Krivičnost družabnega »reda« se je kar na cesti razkazovala in razmahovala v vsi svoji brezsrarni goloti. Pozimi, v mrazu in snegu, so metali na ulico družine brezposelnih delavcev in »samosvojih«, stradajočih malih obrtnikov. Videl sem človeka, ki je bil brez zavesti obležal na tlaku; mislili so, da je žganja pijan; ko so poklicali rešilni voz, je zdravnik dognal, da se razcapani jetičnik ni bil zgrudil zaradi pijanosti, temveč zaradi gládú. Ali še na cesto mi ni bilo treba stopiti, če sem hotel gledati bedo in skrb in krivico. Stanoval sem pri šivilji, ki je izdelovala kravate za moške; delala ni le sama, vpreženi so bili tudi njeni otroci, koj ko so prišli iz šole pa vse do noči. Zaslužila je po petindvajset do trideset krajcarjev za tucat kravat. Če pa je bil trgovec čemeran, ker je slabo spal, je odtegnil, kolikor je hotel, zato ker je bilo lačnih delavk na izbiro. In kljub vsemu je za silo še izhajala — pozimi; toda poleti, ko ni bilo dela, je romalo v zastavnico, kar je moglo romati; najprej ponižni »luksus« delavke, prstani in uhani, naposled pa obleka in perilo kos za kosom. To družino so smatrali sosedje za »boljšo«, najbrž zato, ker je vsaki dan obedovala, ker se je spodobno oblačila in ker ni bila jetična.

Strahote, ki jih človek v vsakdanjem življenju vidi in sam doživi in ki budé sočutje mehkih duš, so le tisočera znamenja ene same težke bolezni. Človeška družba, ki zavedno ali nezavedno čuti svojo bolezen, katera je obenem njen greh, poizkuša ta posamezna znamenja zabrisati, jih ublažiti ali celo odstraniti. Vse ne pomaga nič; bolezen ostane in telo gnije dalje. Uredba družbe, tista uredba, ki je dodelila vse bogastvo zemlje in vse sadove človeškega uma kapitalu brez imena ter mu zaslužnjila človeštvo, je izvirek vsega hudega; in posamezna krivica, ki se pokaže očém na cesti, je nenadoma čisto malenkostna, na videz skoraj slučajna in zadobí svoj pravi pomen šele v zvezi s celotno, vesoljno krivico. To spoznanje je utrdilo in poglobilo tisto zamolklo, grenko nezadovoljnost, ki je bila od nekdaj v meni. — Povedal sem že, da se mi je tedaj komaj sanjalo o socialni demokraciji. Poznal sem jo iz pisanja meščanskih dnevnikov, torej prav nič drugače, kakor jo večina tako imenovane »intelligence« še dandanašnji pozna in sodi. Verjeti sem moral, da socialna demokracija na debelo in vsaki dan posebej izdaja »narod« — katerikoli »narod«, ali pa vse skupaj; da zapeljuje ubogega delavca v brezdomovinstvo in brezverstvo ter ga moralno kvari; da mu obeta paradiž na zemlji, o katerem sama vé, da je nedosegljiv; da se voditelji socialne demokracije pasejo in redé ob delavskih žuljih; in kolikor je vse še takih molitvic, ki jih molijo kakor vsakdanji očenaš in ki bi se dale vse skupaj spraviti v kratke in jedrnate besede rajnega dunajskega kralja Luegerja: »Die Leute, die im ersten Mai in den Prater ziehn, sind lauter Lumpen!«¹ Nikoli nisem imel veliko zaupanja do pameti in poštenosti meščanskih dnevnikov; do pameti še posebno ne. Zaupanje je bilo še hujše omajano, ko sem dospel ščasoma

do prav zanimivega izkustva. Razložil sem namreč kmalu že od daleč organiziranega delavca od »divjaka«; ne po rdečem nageljnu, po krvavi kravati, po vsem vedenju. Morda ni živel nič lažje od drugih, morda je bil tudi sam že okusil, kaj da se pravi brezposelnost in beda; vse na njem je razodevalo ponos in samozavest, vero vase in v prihodnost; torej same čednosti, ki jih je v Slovencih preklicano malo, v slovenskem meščanstvu pa čisto nič.

Sedel sem некоč v dunajski kavarni in sem bral »Neue Freie Presse«. Ta list ni samo glasilo dunajskih nemško govorečih židov, temveč tudi glasilo avstrijske inteligence vseh narodnosti in vér. Uvodni članki, ki jih v palestinsko pojočem slogu piše gospod Moriz Benedikt, so avstrijski evangelij. Tisti dan je pisal gospod Benedikt o nekem štrajku, ob katerem je prišlo do tepeža in krvi, ter je nazadnje ves užaljen vzkliknil: »Das sind die Argumente aus der Schwarzspanierstraße!«² Šel sem koj iz kavarne pogledat, kaj da se godi v tisti Schwarzspanierstraße in kakšni posebni argumenti da rastejo tam. Ugledal sem prav doli ob tlaku dolgo vrsto oken, ki so gledala na cesto iz nekake zelo prostorne kletí; tam spodaj je takrat živela »Arbeiter-Zeitung«,³ osrednje glasilo avstrijske socialne demokracije.

Spoznal sem res prav kmalu, da so argumenti iz Schwarzspanierstraße vse drugačni od onih iz Fichtegasse,⁴ kjer je domoval Moriz Benedikt. Prav kmalu pa sem tudi občutil, kar sem še krepkejšo občutil pozneje, ko sem bral znanstvene knjige o socializmu, da ne berem novega, tujega evangelija, temveč da sem bil vse to spoznanje že ob mukah in dvomih sam v sebi doživel; ter da sta mi znanost in zgodovina le do dobrega dokazali, kar mi je bilo povedalo življenje samo.

Tako sem prav na kratko in le v poglavitnih črtah narisal pot, ki jo napravi »šolan« človek do socialne demokracije. Mislim namreč, da se tudi drugim ni godilo veliko drugače nego meni. Preplezati mu je treba trudoma devetkrat devet plotov, ki mu jih stavijo stare, priučene in posvečene fraze, dokler mu trpkost življenja, stud do »narodne« »napredne« in »krščanske« politike ter naposled znanstveno spoznanje ne pokažejo tistih ciljev, ki so vredni njegovega razuma in njegovega srca. Tako politično prepričanje in tako svetovno naziranje, ki si ga je priboril človek sam, mu je dal vse dragoceno in mu ga ne more vzeti nobena sila na svetu. —

¹ Ljudje, ki gredó prvega maja v Prater, so sami capini.

² To so dokazi s Ceste Črnega Španca.

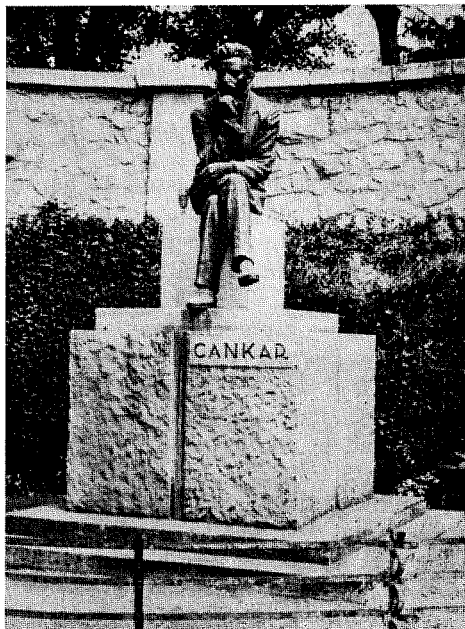
³ Delavski časnik.

⁴ Fichtejeve ulice.

Pavel Golia

Ivan Cankar

*Zbudila me je vsečloveška vest.
Sanjav, a bojevit, uporen, nežen,
udaren, neizprosen, plah, betežen
postal sem in bom vekomaj — Protest.*

*Ivo Jurkovič: Spomenik Ivana Cankarja
na Vrhniki, bron, 1930*

Oton Župančič

Spomenik

*Poglej siromaka
sredi mraza in mraka.
Z utrujenimi očmi
sedi na kantonu in čaka.
Opolnoči
z zaupanjem vstane in se napoti
zarji naproti
in je kakor eden Treh Modrih Kraljev
iz naših krajev.*

Janez Kajzer

Življenje Slovencev v svobodi

Zamenjava okupacijskega denarja

»No, vendarle,« so dejali ljudje, ki so se konec junija 1945 zbirali pred letaki o zamenjavi denarja v Sloveniji. Dotlej so bile namreč v prometu najrazličnejše valute: italijanske lire, Rupnikovi lirski boni, nemške Reichmarke in Rentenmarke, madžarski pengi in lirski boni Denarnega zavoda Slovenije, ki so prišli v obtok zadnje mesece pred osvoboditvijo in po osvoboditvi. Mešanica najrazličnejših valut je bila vse prej kot dobrodošla. Vendar ni bilo mogoče uveljaviti enotne jugoslovanske valute kar čez noč. Velika operacija zamenjave okupatorskih valut in domačega zasilnega denarja v jugoslovanske dinarje naj bi bila izvedena v prvih desetih juljskih dneh.

Slovenski finančni minister dr. A. Bebler je ob tem zapisal:

— Ko bo državljani dobili v roko nov, vsega zaupanja vreden narodni denar, ko bo iz zakonov in odredb, ki določajo cene, mezde, plače, stanarine itd., izvedel za svoje lastne dohodke in izdatke, bo tudi v svoje domače gospodarstvo in gospodinjstvo lahko uvedel red. S tem se bosta v njegovo življenje vrnila stalnost in zaupanje v bodočnost, ki sta mu potrebni, da bo lahko vse svoje fizične in duševne sile posvetil delu za obnovo naše razrušene domovine.

Za sto lir so dobili državljani 30 dinarjev, za 100 mark 60 dinarjev in za 100 pengejev 100 dinarjev. Vsak posameznik je lahko hkrati dobil le 5000 dinarjev. Kdor je imel večjo vsoto okupacijskega denarja, so mu zanjo izdali potrdila, ki naj bi bila izplačana v treh mesecih. Od večjih vsot okupacijskega denarja so tudi odtrgovali določene odstotke v korist obnovitvenega fonda. Oblasti so menile, da so bili lastniki večjih vsot ljudje, ki so medtem, ko je večina naroda krvavela, kopicili denar. Tako naj bi ljudje, ki niso ničesar žrtvovali za osvoboditev, žrtvovali vsaj za obnovo.

Ljudje so hranili še drugačne sorte denar, tako na primer bone Osvobodilne fronte, ki so prišli v obtok v prvih letih vojne. Vendar v tem primeru ni šlo za denar, ampak za obveznico. Finančni minister je obljubil, da bodo te bone zamenjavali po izvršeni zamenjavi okupacijskih valut. Enako naj bi veljalo tudi za posojila, ki so jih zavedni državljani dajali med bojem.

Zamenjava denarja je bila torej dokaj zapletena operacija. Dr. A. Bebler se je tega sam zavedal, zato je državljanom sporočal:

— Vemo: take operacije, kakršna je zamenjava denarja, ne more nihče izvesti tako, da bi bil popolnoma zadovoljen prav vsak državljani do zadnjega, da prav nihče ne bi imel razloga škiliti k sosedu in si reči, da je sosed za spoznanje boljše odrezal, ker je imel več ali manj takšnega ali drugačnega dolga ali pa take in drugačne terjatve. Zato je najvažnejše, da se zavedamo, da se začenja z zamenjavo novo razdobje v našem gospodarskem življenju, razdobje, v katerem bomo dvignili svoj življenjski standard toliko, kolikor bomo uspešno obnavljali svojo razrušeno domovino. Vsi Jugoslovani, vsak posameznik bo toliko bogatejši, kolikor bomo vsi skupaj z delom svojih rok in svojega razuma ustvarili čimveč bogastva. Čimveč bo plodov našega truda, temveč bi veljal tudi naš denar.

Finančni minister je tudi opozoril, naj državljani pošteno in brez zavlačevanja poravnavaajo državi svoje davčne obveznosti. Kdor svojih davčnih obveznosti ne izpolnjuje, škoduje sam sebi, ker škoduje svoji državi. Ljudje naj tudi ne bi tiščali denarja doma, ampak naj bi presežke naložili v hranilnice. Hranjenje denarja doma bi povzročilo pomanjkanje gotovine, treba bi bilo tiskati nov denar, to pa bi povzročilo nepotrebno inflacijo.

V drugih predelih Jugoslavije so zamenjavali še naslednje okupacijske bankovce: albanske franke (leke), kune, leve in tako imenovani srbski dinar (nedićevski).

Kmalu se je izkazalo, da imajo posamezniki v rokah velikanske vsote okupacijskega denarja. Ker so se bali, da bi jih oblasti spraševale po izvoru, so prosili za pomoč reveže, ki niso imeli okupacijskega denarja niti za pet tisoč dinarjev. Previdnejši pa so vrgli zajetne svežnje okupacijskega denarja na ogenj. Nekateri so poskušali z njim kupovati v tujini čez leta, ko se je začel prvi turistični promet z zahodnimi državami. Tuji trgovci so jim razložili, da je njihov denar samo še stara papirnata šara, ki ni vredna niti enega samega groša.

Bankovci so bili zamenjani, še vnaprej pa so ljudje uporabljali okupacijske kovance. Šele sredi avgusta so prišli v promet prvi desetparski kovanci. Državna kovnica je mrzlično izdelovala za 500 milijonov dinarjev kovanega drobiža.

Zemljo viničarjem

Vsepovsod se je začenjala obnova, vsepovsod se je začenjala tudi družbena preobrazba. V Mariboru so se sestali viničarji. Iz rok Nemcev in narodnih izdajalcev je namreč prišlo pod državno upravo 694 vinogradniških posestev v mariborskem okrožju. Sestanek je vodil sam predsednik vlade Boris Kidrič. Ko je povedal, da bodo lahko viničarji zaplenjeno zemljo takoj uporabljali, so mnogi zajokali. »Sto let smo se borili za to, a vedno so nam samo obljubljali. Sedaj niti verjeti ne moremo, da je to res,« je povedal eden izmed njih.

Moralo so se zmeniti le, ali naj bi zemljo razdelili posameznim viničarskim družinam, ali naj bi jo obdelovali kolektivno, združno. Viničarji iz ljutomerskega, ormoškega in haloškega okraja so bili za zadruge. Menili so, da bi delitev prinesla veliko gospodarsko škodo. Vsi ne bi imeli kleti, sodov, manjšo količino vina je težje prodati, posameznik ni zavarovan pred ujmani itd.

Viničarji iz okolice Maribora so bili za zasebno obdelavo.

»To ni moja last, če je združno,« je ugovarjal prvi.

Drugi je dodal: »Potem bi moral iti prosit odbor, če bi hotel kupiti liter vina.«

Nekdo se je spomnil: »Potem bi imel lenuh ravno toliko plače kot delaven!«

Predsednik vlade je viničarjem zagotovil, da se bodo lahko odločili sami. Viničarji so nato skupaj s predsednikom vlade odšli kosit v hotel Orel. V veliki jedilnici,

Sprevod prve delovne mladinske brigade, ki je bila na delovni akciji na Krškem polju

v kateri se je še pred nedavnim zbirala le gospoda, so se viničarji v začetku spogledovali. Kmalu pa je zavladalo domače razpoloženje.

Odgovor mladine nergačem

Gospodarstvo, ki se je iz razsula stežka postavljalo na noge, je nadvse potrebovalo surovine. Vsenaokrog je vojna raztrosila veliko odpadkov. Začeli so jih zbirati. Samo mladina ljubljanskega okrožja je v dobrem mesecu nabrala 270 000 kilogramov železa, 45 000 kilogramov kosti, 40 000 kilogramov stekla, 4000 kilogramov papirja, 1500 kilogramov aluminija in 100 kilogramov cinka. Zlasti so si prizadevali zbrati čimveč razbitih šip, saj so bila mnoga okna brez njih. Steklarne so obljubljale, da bodo v zameno poslale nove šipe.

Značilno je bilo, da je mladina nabrala le malo papirja. Časniki so bili tanki, knjige predragocene, da bi jih metali proč, zavojnega papirja skoraj niso poznali. Oblasti so svetovale mladim zbiralcem, naj se oglasijo pri vodstvih trgovskih in industrijskih podjetij, tam naj bi jim izročili za odpad korespondenco in knjige, stare nad deset let.

Nestrpni posamezniki, zlasti taki, ki globoko v sebi niso bili naklonjeni novi Jugoslaviji, so začeli negodovati, češ kaj je z obljubami o boljšem življenju, ki so jih včasih dajali partizani. Partizani da zabavljajo čez razmere v stari Jugoslaviji, a je bilo takrat le vsega dovolj, zdaj pa da manjka vsega.

Nergačem so znova in znova pojasnjevali, da je bilo med okupacijo pri nas uničenih 350 000 kmetij, veliko polja je ostalo neobdelanega, drugo pa je bilo obdelano slabše kakor v mirnem času. Število glav živine se je prepolovilo. Uničenih je

bilo petnajst milijonov sadnih dreves in nad 84 000 hektarjev vinogradov. Marsikdo so ostali kmetje brez poljskega orodja. V mestnih območjih je bilo razrušenih 70 000 javnih in zasebnih stavb. Četrtna industrije je bila povsem uničena. Iz mnogih tovarn so bili med vojno odpeljani stroji. Nemci so uničili ali odpeljali lokomotive in vagone, uničili so mostove, postaje in predore. K temu je bilo treba prišteti še zmanjšanje delovne sile, saj je bilo med vojno pobitih blizu dva milijona ljudi. Maršal Tito je izjavil: »Čudežev ne moremo delati!«

Nergačem so pojasnjevali, da ne bo mogoče doseči uspeha z uro v rokah. Osemurni delavnik v začetku ne bo zadostoval. Kdor je zmožen delati, mora delati. Delomrznežev novi sistem ne bo podpiral, ne vzdrževal.

»Same besede so jih,« je dejal neki nergač, ko je ob priložnosti mladinskega kongresa opazoval navdušene mladince. Misli je po starem, da besedovanje pritiče le modri starosti.

Toda mladina je sproti z dejanji zanikovala nerganje starejših. Bila je prva, ki je začela čistiti ruševine, zbirati odpadke, popravljati mostove... Trinajstega julija 1945 je odšla na delo prva velika skupina ljubljanske mladine. Tisoč sto dvajset mladink in mladincev se je namenilo na Krško polje. Z motikami, plugi in branami naj bi skupaj s kmečko mladino obnovili zemljo, ki je po krivdi okupatorja ostala neobdelana.

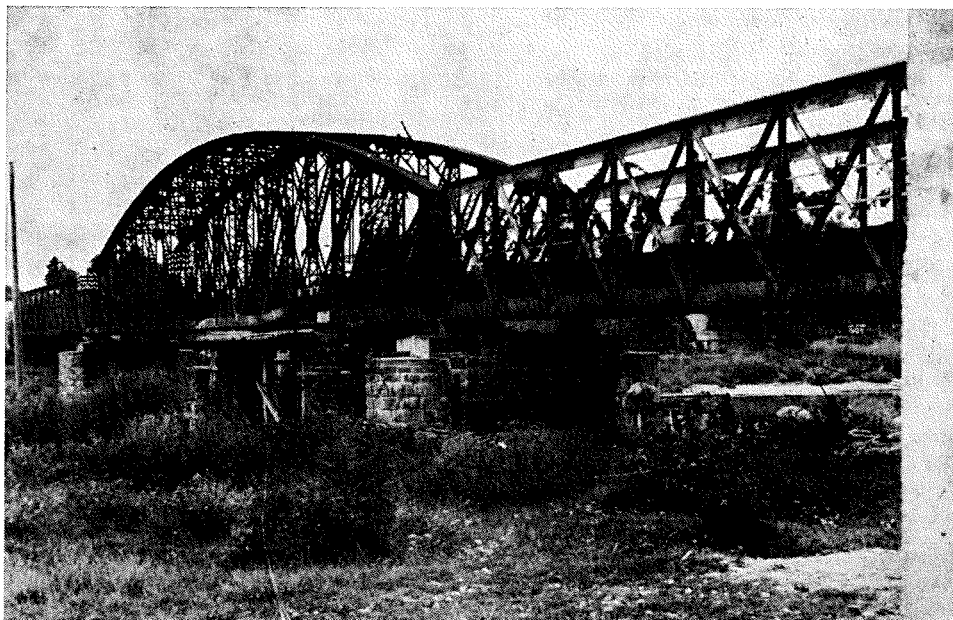
Čete udarnikov (sprva so kar vse prostovoljce imenovali udarnike) so zbudile Ljubljano že pred peto zjutraj. Tisočglavo množico mladine so na kolodvor pospremili očetje, mamice, tete, sestre, bratci. Tisoče rok se je dvignilo v pozdrav, ko je prepevajoči posebni vlak izginjal spred oči. Marsikatera mamica je v skrbeh še dolgo zrla za vlakom, saj je morda njena hčerka dopolnila komaj petnajst let. Kako se ji bo godilo tam daleč na Krškem polju, nevajeni trdega kmečkega dela?

Da ne bi svojci preveč skrbeli, so prostovoljci že pred odhodom poskrbeli za stenčas, ki naj bi v palači Bate Ljubljančane sproti obveščal o življenju in uspehih tabornikov na Krškem polju. Svojci so se lahko tolažili, da njihovim ljubljencem le ne bo treba samo delati. Na voljo bodo imeli veliko zabave in kulturnega razvedrila. S seboj so vzeli celo pevovodjo. Pa tudi lačni ne bodo. Ljubljanska skupina je vzela s seboj cel vagon hrane: moke, fižola, masti, graha, mesnih konzerv, mezge, sladkorja in drugih živil.

Mladina celjskega okrožja pa je odšla na delovni tabor v Brežice. Z Ljubljančani so se zmenili za prijateljsko tekmovanje. Mladini naj bi se ob delu utrdila državljanska zavest, zavest, da so vsi eno: meščani, deželani, kmetje, delavci.

Prve delovne zmage

Ko se je okupator umikal, je za sabo uničeval in podiral vse prometne zveze. Tako je pognal v zrak tudi dravski most pri Ptuj, železniški most, brez katerega je železniški promet med Pragerskim in Kotoribo ohromel. Odkar je bil most porušen, so morali delati nič manj kot petsto kilometrov daljšo ovinkasto pot. Prva gradbena brigada je četrto kilometra dolg most lesene in železne konstrukcije končala v rekordnem času, prej, kot so pričakovali najhujši optimisti. V prvih avgustovskih dneh je nanj pripeljal prvi slavnostni vlak iz Murakerestura z gosti. Osebnim vagonom so bili priklopljeni tudi tovorni z živežem (50 vagonov žita, dve cisterni jedilnega olja in nafte za Maribor in Ljubljano — prehrabenim referentom se je samo smejalo!). Bila je to ena prvih velikih delovnih zmag. Na hitro narejenemu mostu so namenili le šest let življenja, medtem naj bi zrasel poleg nov, trdnjši most.

V dveh mesecih je delavcem uspelo obnoviti razrušeni črnuški most. Prvi vlak je peljal čezenj že 10. avgusta 1945

Lokve na Primorskem pa so bile prva vas, ki se je najresneje lotila obnove. Nekoč je bila to znana letoviška vas, saj leži tisoč metrov nad morjem. Od 83 hiš jih je bilo povsem porušenih 82. Porušene so bile tudi vse okoliške vasi. Inženirji in arhitekti so skupaj z vaščani spoznali, da nikakor ne bo mogoče do zime obnoviti toliko stavb. Zmenili so se, da bodo najprej postavili vas zasilnih lesenih koč, v katerih bodo imeli stanovalci suho prenočišče, toplo ognjišče in prostor za suho krmo.

Parna žaga v Ajdovščini se je takoj lotila izdelovanja koč. Na Lokvah je začela poleg porušenih hiš rasti nova, lesena vas. V začetku avgusta sta imeli streho že dve tretjini vaščanov. Tretjina vaščanov se je še stiskala pri svojcih v drugih vaseh ali pa je spala na prostem.

Še en uspeh je zabeležila obnova sredi poletja. V dveh mesecih je delavcem uspelo usposobiti razrušeni črnuški most pri Ljubljani, dolg 145 metrov. Samo za dvig mostu so porabili 120 000 kubičnih metrov lesa. Ko je bil most narejen in preskušen, je bil odprt reden železniški promet s Kamnikom.

Dvajsetega avgusta 1945 so v Murski Soboti odkrili enega prvih vojnih spomenikov pri nas, spomenik rdečearmejcem, ki so padli v skupni borbi z jugoslovanskimi partizani.

Mogočen spomenik je zavzel dvesto kvadratnih metrov na glavnem trgu v Murski Soboti. Sedemnajst metrov visok obelisk so obložili s kararskim marmorjem. Oba kipa vojakov Rdeče armade sta izdelala kiparja Boris in Zdenko Kalin. Zidarji, kamnoseki, pasarji, kiparji, vsi so opravili svoje delo udarniško in v rekordnem času. Oba topova je za spomenik darovala sovjetska Rdeča armada. Denar za spomenik zmage so med drugim nabirale tržaške protifašistke, Antifašistična fronta žena v Ljubljani pa je v enem samem dnevu nabrala več kot 80 000 dinarjev.

Odkritja so se udeležili tako rekoč vsi slovenski oblastniki, predstavniki Sovjetske zveze in množice ljudstva, ki so dopotovale v Mursko Soboto s posebnimi vlaki.

Murska Sobota je tisti dan sprejela toliko ljudi, kot še nikoli v svoji zgodovini.

Sla po »turizmu«

Poletje je čas letoviščarjev in izletnikov. Toda prvo poletje v svobodi je bilo na cestah bore malo avtomobilov, še kolesarji so bili redki. Redek promet se je odvijal po zasilnih mostovih. Popotnika so vsepovsod pogledovale ruševine in zapušteni vojaški avtomobili, ki so trohneli ob cestnih jarkih.

Tudi Bled, ki se je nekoč kopal v letoviščarjih, je bil samotni in pust. Namesto odišavljenih turistk je bilo ob Blejskem jezeru videti predvsem vojake. Hotel Toplice je bil namreč spremenjen v vojaško okrevališče. V druge blejske hotele in penzione so začeli prihajati novi turisti — ljudje, ki so se vrnili iz bojišč in internacije, ki so hirali v tujih tovarnah in rudnikih in niso še nikoli imeli niti dva dneva počitnic. To so bili ljudje, ki so morda kdaj poprej obiskali Bled le za nekaj ur, toliko da so videli jezero. Nekoč so se na daleč izognili gosposkih hotelov, sedaj pa so prenočevali prav v teh hotelih. Komaj so mogli verjeti, da je to res.

Čeprav v tistem času niso mogli resno načrtovati turistične sezone, so vendarle kvartni odbori po mestih predlagali najbolj slabotne otroke za počitniške kolonije ob morju in v gorenjskih letoviščih.

K nam so prihajali tudi otroci iz drugih republik. Tako so v Planici letovali otroci iz Bosne, Hercegovine, Sandžaka, Črne gore in Dalmacije. To niso bili navadni otroci. Iz njihovih obrazov sta gledali resnost in prezgodnja zrelost. To so bili otroci, ki so jim med vojno pobili starše in druge svojce, otroci, ki so se navkljub otroškim letom tudi sami bojevali v partizanskih vrstah.

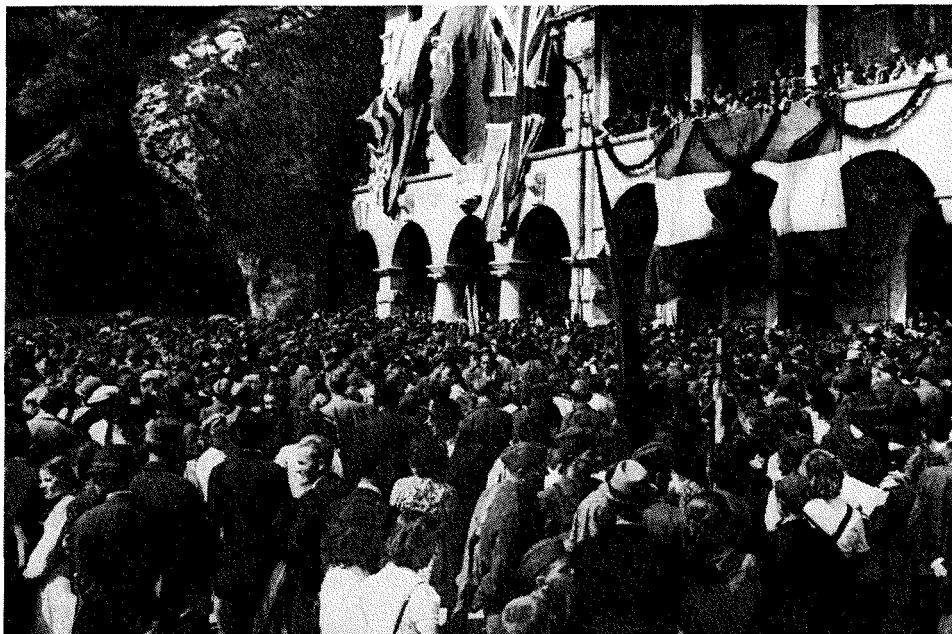
Komaj enajstletni Zdravko Nežić je bil med partizani že od leta 1942, najprej kot kurir, nato kot borec. »Imam ja isprave, da sam vojniki,« je resno povedal časnikiarju. Štirinajstletni Momčilo Džerković je bil partizan od leta 1943. V neki večdnevni borbi mu je bomba razmesarila obe roki. Ranjen je še dva dni vztrajal na položaju, brez zdravnika. Pozneje so mu morali odrezati levico. Časnikar je komaj mogel verjeti, da so ti otroci, drobni in telesno ne preveč razviti, lahko kdaj držali v roki puško.

Prometne razmere so bile v tistih dneh razumljivo še vse prej kot normalne. Ljudje so se vozili tudi na strehah vagonov, na odbijačih, na stopnicah, celo na tenderjih strojev, kar je bilo nevarno in zato strogo prepovedano. Železnica je morala znova in znova dopovedovati potnikom, naj raje počakajo in naj se ne izpostavljajo življenjski nevarnosti.

Toda vse dopovedovanje je le malo zaleglo. Ljudje so želeli potovati, obiskati svojce, videti domovino ... Za sredo avgusta je bila napovedana otvoritev Postojnske jame. Zanimanje je bilo ogromno. Žal ni bilo za vse želje na razpolago dovolj avtobusov, dovolj tovornjakov in dovolj vagonov.

Kdor na dan otvoritve ni uspel priti na vlak, je sedel na kolo ali pa odšel na dolgo pot kar peš. Postojna je vsa v zastavah in mlajih po četrto stoletja suženjstva prvokrat sprejemala svoje drage goste. Postojnčani niso pomnili, da bi kdaj obiskalo njihov kraj na en sam dan toliko ljudi. Reditelji in vojaki niso bili kos kolonam tovornjakov, avtobusov, množicam ljudi.

Postojno so nameravali uradno odpreti šele popoldne. Množice ljudi, ki so komaj čakale, da po dolgih letih ali morda celo prvič vidijo lepote podzemске

15. avgusta 1945 je bila svečano odprta Postojnska jama

jame, so namen preprečile. Vsi dohodi v jamo so bili dobesedno zatrpani z ljudmi. Predstavniki oblasti se niso mogli prebiti skozi živ zid. Pritisk množice je bil tolikšen, da so morali odpreti jamo brez slovesnosti.

Ko so odprli vrata jame, so se ljudje razlili v sleherni kotiček. Očividci so menili, da je bila prava sreča, da se ni zgodila kaka nesreča.

Ob otvoritvi jame so izšle posebne znamke, jamski poštni urad je bil zato več kot oblegan. Popoldne je bil v plesni dvorani koncert simfoničnega orkestra. Tako otvoritev kot koncert je prenašal radio.

Vsa Postojna je pela in se veselila, čeprav se je večina obiskovalcev morala zadovoljiti s sabo prinesenim kosom kruha. Na trgu v Postojni je igrala vojaška godba. Na razvalinah starodavnega gradu na Soviču je vihrala jugoslovanska zastava. Ljudem se je zdelo, da tudi ta zastava tako kot napisi na številnih primorskih hišah, pripoveduje: Tukaj je Jugoslavija. »Še nikoli ni bilo v Postojni tako lepo,« je izjavila postarna Kraševka. Druga je povedala: »Veš, tovariš, jaz sem Postojnčanka, stara 59 let, toda v jami sem bila v zadnjih petindvajsetih letih samo dvakrat. Dvakrat sem jo obiskala, dvakrat mi je krvavelo srce, ko sem gledala kletga fašista, kako se šopiri z našim biserom.«

*

Marsikdo je sredi vročega poletja premišljeval — ne o letoviščih, pač pa o tem, kako bi se rešil neprijetnosti, ki so jih prinesli prvi povojni časi. Za vse take je delovala v Ljubljani ustrezna ustanova — antiskabični ambulatorij v Delavskem domu. Tja so morali vsi tisti, ki so se nalezli garij oziroma srbečice. Epidemija je izbruhnila prav kmalu po končani vojni. V isti ambulanti so sprejemali

tudi ušive osebe. Tudi epidemija garij in ušivosti je bila svojstvena posledica dolgotrajne vojne, slabih stanovanjskih razmer, pomanjkanja higienskih naprav in sredstev, splošne nizke ravni snage.

Prvi kongres OF Slovenije: Sebičnost je grobar skupnih koristi

Ves ta prvi čas je bil izpolnjen tudi z resnimi in velikimi dogodki. Tako se je petnajstega in šestnajstega julija 1945 odvijal v Ljubljani prvi kongres Osobodilne fronte Slovenije. V Ljubljano so se zgrnili odposlanci iz vse širne Slovenije, od Porabja do Trsta, od Bele krajine do Zile, da si na kongresu začrtajo smernice dela, ki jih narekujejo potrebe obnove. Z delegati so prihili tudi gostje. Mesto se je odelo v praznično oblačilo, vse ulice so bile v trobojnicah, v cvetju in zelenju. Zborovanje je bilo na prostem, v Tivolskem parku. Zborovanja pa se niso udeleževali samo številni delegati, ampak tudi Ljubljanci, ki so po vsem parku poslušali govore iz zvočnikov.

Pred vhodom v Tivoli so stali štirje velikanski leseni stebri, poslikani z narodnimi okrasi in prepasani s trobojnicami, na vrhu pa so nosili velika znamenja OF. Pred vhodom na samo zborovališče je plapolalo z visokih jamborov šestero posebno velikih državnih zastav. V sredini je bila alegorična slika, ki je predstavljala borbo, delo, obnovo in složno povezanost narodov Jugoslavije. To zunanjo dekoracijo so poživljale različne skupine delegatov, oblečene v narodne noše, v starinske rudarske noše, a tudi sicer so se praznična oblačila skupin delegatov iz različnih pokrajin med seboj razlikovala. Tako slikovitega zbora predstavnikov svoje domovine Ljubljana menda še ni imela v svoji sredi, so ugotavljali sodobniki.

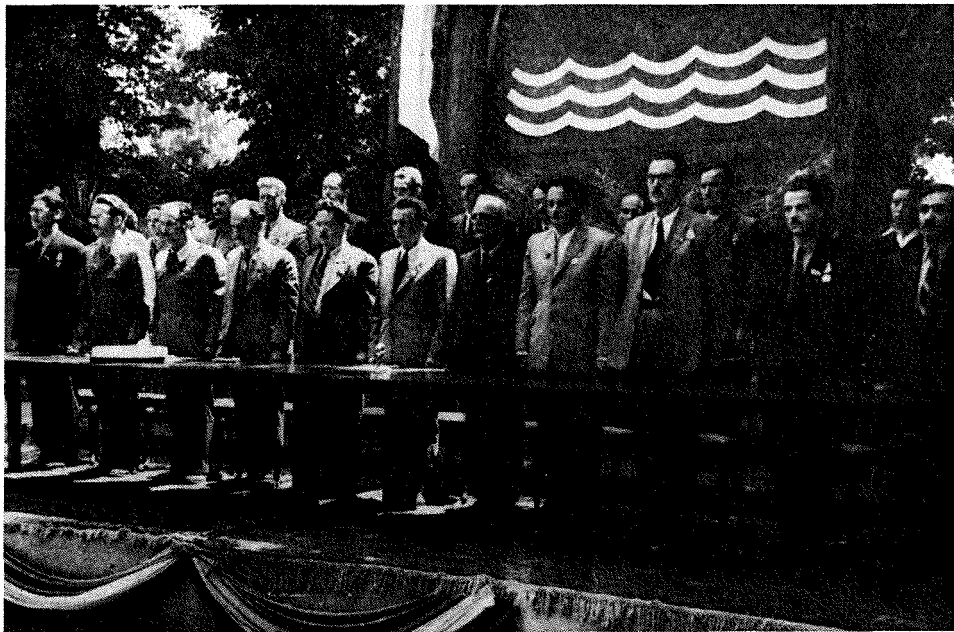
Vsa ta množica ljudi je hodila na zasedanja pred napovedanim časom, sledila je z največjo pozornostjo vsem referatom in je sproti dajala duška svojemu veselju.

Reporterjevo oko je med množico delegatov obstalo na trdnem možu, oblečenem v obnošene sive hlače, brez suknjiča, v samem telovniku. Ker na klopih ni bilo več prostora, je počepnil na levo koleno, na desnega pa položil šop nepopisanih papirjev in si nekaj zapisoval. S tako gotovostjo je hitela njegova roka po papirju, da se je časnikar čudil. Začudenje je veljalo kmetu, ki je bil nekoč odrinjen od javnega življenja, sedaj pa si je z okorno roko hitel zapisovati vse tisto, kar mu bo koristilo pri njegovem delu, kar bo prenesel na svoje tovariše.

Med številnimi govori in razpravljanji sta bila največje pozornosti deležna obširna govora Edvarda Kardelja in Borisa Kidriča.

Edvard Kardelj je govoril o zgodovinski vlogi OF in o njenih novih nalogah. Govoril je tudi o nasprotnikih nove ureditve:

— Sovražniki ljudstva in demokracije se niso odpovedali upom, da bodo ponovno našli ustrezne oblike za svoje akcije proti sedanjemu stanju v Jugoslaviji. Tudi v Sloveniji se niso odpovedali tem upom. Z vso aktivnostjo so se vrgli na delo, da bi izkoristili težkoče, s katerimi se bori naša narodna oblast, težkoče, ki nam jih je zapustil okupator in z njim vred isti njegovi pomagači, ki sedaj ponovno dvigajo glave... V vsej Jugoslaviji obstaja majhna, v preteklosti privilegirana izkoriščevalna klika ljudi, ki se nikdar niso spremenili, za katere je bila oblast vedno samo instrument njihovih posebnih socialno-ekonomskih interesov, ki so bili v stalnem nasprotju z interesi delavskih množic... Sedaj se čutijo ogrožene. Spočetka so se potuhnil in skrili. Zdaj se jim pa zdi, da znova prihaja njihov čas in da ljudstvo pozablja na njihovo sodelovanje z okupatorjem. Tem klikam so danes enako dragi vsi, ki na kakršenkoli način slabe novo Jugoslavijo.

15. in 16. julija 1945 se je v Tivoliju v Ljubljani odvijal prvi kongres OF. Na sliki vodstvo tedanje slovenske politične oblasti

Končno je Edvard Kardelj spregovoril še o grupah oportunističnih in pasivnih ljudi, ki jih je na žalost bogata vsaka tako vzburkana epoha. To so ljudje, ki se boje vsega in ki se ne morejo odločiti za nič, dokler mislijo, da se odnos sil še ni končno veljavno nagnil na določeno stran. Pred težavami obnove jih je prevzel paničen strah. Obupani iščejo čarobno palico, ki bi rešila vse težave. Takšne čarobne palice pa ni. Zato pogosto iz obupa postajajo orožje sovražnikov ljudstva in demokracije, čeprav se tega morda niti sami ne zavedajo.

Boris Kidrič je govoril najprej o odnosu, ki ga je imela Osvobodilna fronta ob začetku narodnoosvobodilnega gibanja do posameznih predaprilskih strank in skupin in o konkretnih odgovorih teh skupin in strank na pozive in pobude Osvobodilne fronte. Zatem je govoril o odnosu, ki ga je imela Osvobodilna fronta vseskozi do slovenske duhovščine in o ravnanju slovenskega klera ter večine slovenske duhovščine v zvezi s pozivi in ponudbami Osvobodilne fronte. Končno je spregovoril še o nekaterih pomembnih dejstvih konkretnega razvoja, ki je preobrazil Osvobodilno fronto iz začetne koalicije v popolnoma enotno vseljudsko gibanje našega naroda.

V zaključku svojega govora je v treh točkah začrtal pota prihodnjega razvoja:

— Prvič. Osnovna naloga naših tovarn je danes, da izdelajo zadostno količino produktov. Brez zadostne količine industrijskih izdelkov, brez zadostne produktivnosti našega dela po tovarnah ne bi mogli izvršiti svojih obveznosti do svoje države, do svoje ljudske skupnosti na splošno, niti ne do naših kmetov, ki so nam dolžni zajamčiti osnovna živila.

Drugič. S svoje strani je danes naš kmet v svojem odnosu do naše ljudske oblasti dolžan, da zagotovi po trdnih cenah zadostno količino življenjskih potrebščin. Brez tega ni mogoče, da bi industrijski delavec, uradnik, droben človek v mestu izpolnil svojo dolžnost do delovnega ljudstva, do svoje države.

Tretjič. Ljudske množice, ki delajo zdaj zase, ki grade zase, se morajo prav danes izogniti sleherni *sebičnosti*. Sebičnost je grobar naših skupnih ljudskih koristi. Požrtvovalnost na gospodarskem področju je danes ena osnovnih moralnih obveznosti slehernega državljana. Naša delovna požrtvovalnost ne bo več koristila žepu protiljudskih oblastnikov, temveč bo koristila predvsem našemu delovnemu ljudstvu.

Na prvem kongresu Osvobodilne fronte so sprejeli razširjene Temeljne točke programa Osvobodilne fronte, izvolili so glavni odbor OF Slovenije s 135 člani, nadalje so izvolili petčlansko tajništvo in izvršni odbor s 45 člani. Za predsednika je bil izvoljen Josip Vidmar, za podpredsednike: Edvard Kardelj, publicist in podpredsednik vlade DFJ; Josip Rus, sodnik, podpredsednik AVNOJ; Edvard Kocbek, profesor, minister DFJ. Za sekretarja pa je bil izvoljen Boris Kidrič, publicist in predsednik Narodne vlade Slovenije.

Volitve brez strank in brez obljub

Sredi vročega poletja, ko so se kmetje pa tudi meščani nenehno ozirali v klasje, ali bo dosti moke in ko so vojaška sodišča v Ljubljani, Mariboru, Celju, Murski Soboti, Brežicah, Tolminu ... na svojih sitih presejavale vse, kar se je med vojno omadeževalo, je pretežen del Slovenije volil člane narodnoosvobodilnih odborov in mestnih skupščin. O teh prvih svobodnih volitvah se je govorilo že ves mesec prej. Posamezniki so težko razumeli, kako bo mogoče izvesti volitve brez strank. Ljudstvu so pojasnjevali, da po novem ne bo šlo več za mastne plače poslancev in za ministrske fotelje. Strank ni, ker jih ljudstvo ne mara. Kandidatov ne bo postavljala noben poedinec, noben politični špekulant, ampak volivci sami iz svoje srede, na sestankih. Sleherni državljan in državljanka, ki sta poštena, moreta predlagati slehernega poštenjaka za kandidata za vsako mesto.

Ljudski tribuni so razlagali, da bodo volitve dobra preizkušnja vseh državljanov, zlasti tistih, ki radi kritizirajo za vogalom. Sleherni državljan in državljanka imata možnost in dolžnost, da sodelujeta pri izbiranju kandidatov.

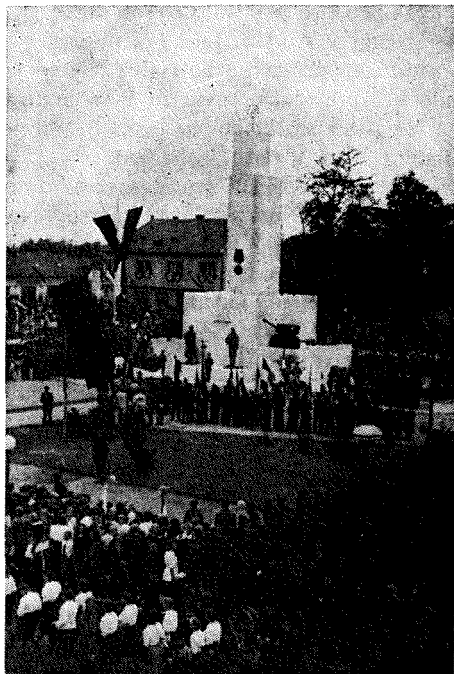
Vsa Slovenija je bila v predvolilnih dneh zelo razgibana. Ljudje so slutili, da ni več političnih strank, ki bi jih zapeljevale z obljubljanjem gradov v oblakih.

Nasprotniki novega reda so govorili, češ kaj boste volili, saj bodo šle stvari tudi brez nas naprej. Ljudem je bilo zato treba znova in znova tolmačiti ljudski pregovor: Kakor si boš postlal, tako boš spal.

Veliko zanimanja za volitve so pokazale tudi ženske. Na nekem sestanku je vstala starejša ženska in povedala: »Včasih nismo smele voliti le ženske in zločinci.«

Vsepovsod so bili predvolilni sestanki, v mestih predvolilna zborovanja. Na sestanku ljubljanskega kvarta Prule je vstal brusač Jože Čuden in govoril: »Mi smo danes pred volitvami, zato moramo o tem govoriti. Seveda pa nismo vajeni, ker še nikdar nismo smeli tako govoriti, kakor bi hoteli. Bili smo vzgojeni v pasji ponižnosti. Danes ima narod oblast in tega se mora zavedati, če noče, da bi mu jo gospodje spet iztrgali iz rok. Posebno pozornost moramo posvetiti izbiri naših ljudi. Rabimo najboljše. Ne takih, ki so šele teden dni pred osvoboditvijo rekli:

*Odkritje spomenika v čast osvoboditeljem — jugoslovanskim in sovjetskim vojakom v Murski Soboti 12. avgusta 1945
(Vse fotografije: Fotoarhiv Muzeja osvoboditve LRS, Ljubljana)*

Zdaj bo pa treba v Osvobodilno fronto, Rusija bo zmagala! Prej se pa niso zmenili nič. Organom naše oblasti bomo mi ukazovali in ne oni nam, kakor je bilo doslej.«

Volivci so mu na ves glas pritrjevali. Jože Čuden pa je čutil potrebo, da pove še nekaj besed o delu: »Mnogo se govori o delu. Ne vem, če se vsi tega pravilno zavedamo. Jaz bi rekel le to: Samo če bomo delali, bomo živeli. Na primer — imamo naložen voz, ki bi ga lahko peljalo deset mož, pa vendar ne gre naprej. Zakaj? Mislim, da je vzrok v tem, ker porivajo voz le štirje, pet, ostali pa se samo drže zraven. Tako pa je nemogoče. Ponovno pravim: vsak mora delati, če ne, bo tudi naš voz stal... Sklenili smo tekmovati. Jaz vam rečem samo to; če ne bo naš kvart med prvimi, se izselim, ker bi me bilo sram pokazati se med domačimi na Jesenicah.«

Nekateri invalidi so se dali pripeljati na predvolilna zborovanja kar na vozičkih, ne na invalidskih, ti so bili v prvem času po vojni še nedosegljivo razkošje. Na uličnem zborovanju v Mostah je nekdo vprašal: »Kako bomo volili?« Tedaj pa več glasov naenkrat nadenj: »Tebe pa zadnjič ni bilo, ko smo razpravljali o tem.« Nekateri volivci so se javno razburjali, ker niso bili seznanili volilnih upravičencev dosegljivi ves dan, ampak samo ob določenih uradnih urah. Drugi so kritizirali predolge govore. Menili so, naj govori na takšnih sestankih ne bi bili dolgi uro in pol. Treba se je sprijazniti s tem, da se na enem samem sestanku ne da z veliko zajemalko povedati vsega. Tretji se je razburjal, ker jim na sestanku niso predstavili kandidatov, čeprav so to poprej obljubili, še več, niti za imena kandidatov ni mogel zvedeti, čeprav je prinesel na sestanek papir in pero, da bi si jih zapisal.

Na terenu Mirje v Ljubljani je govornik na sestanku predlagal dva kandidata. »Prvi je Fran Saleški Finžgar, slovenski pisatelj,« je povedal govornik.

»Dobro,« se je slišalo z vseh strani. Kdo ga ne bi poznal!

»Drugi je študent Igor Pretnar.«

Molk. Niso ga poznali. Čez čas se je oglasil nekdo iz množice: »Kaj ko bi nam kdo kaj povedal o tovarišu Pretnarju, o njegovem delu pod okupatorjem.«

Našli so se, ki so ga poznali. Bil je aktivist — mladinec, pozneje partizan na Primorskem. V redu. Dober bo.

Zatem so izbirali tretjega kandidata. Nekdo je predlagal Nežko, služkinjo. »Živela Nežka!« je vzkliknilo več glasov. Nekdo je poskusil ugovarjati, češ da je premalo izobražena, da bo težko posegala v debato. Razložili so mu, da se bo že naučila posegati v debato, saj se je med vojno tudi naučila organizirati svoj teren.

Končno je napočil dan volitev. Mnogi so bili tako vznemirjeni, da prejšnjo noč niso zaspali. Mnogi so šli na volišča že navsezgodaj — peš, na vozeh, v narodnih nošah, z zastavami, s harmoniko. Pred volišči so se raztegovale dolge vrste.

V Ljubljani je volilo 91,2 % volilnih upravičencev (najmanj v četrti Center — 86 %, največ v četrtih Šiška in Moste — 97 %). Očitno je bilo, da se je v središču mesta zadrževalo še precej ljudi, ki so s svojim izostankom od volitev demonstirali svoje nasprotovanje ljudski oblasti. V Mariboru je volilo 90,11 % volilnih upravičencev, v radgonskem okraju 93,5 %, v Novem mestu 97,8 %. V posameznih vaseh je bil dosežen stoo odstoten obisk, ponekod pa je manjkala kar četrtna volilnih upravičencev.

Pisec časopisnega uvodnika z naslovom Veličastna zmaga Osvobodilne fronte je komentiral:

— Množice niso volile zaradi obljub, kajti obljub na teh volitvah ni bilo. Naši ljudje se danes zavedajo, da so vse obljube v njihovih rokah, v enotnosti in strnjivosti v Osvobodilni fronti.

Ljudje so menili, da so svobodne in javne volitve razločno pokazale tudi na domače nasprotnike. V vsakem kraju so poimensko vedeli povedati, kateri veleposestnik ni šel na volišče.

(Nadaljevanje prihodnjič)

Jaz, bratje, pa vem za domovino in mi vsi jo slutimo. Kar so nam siloma vzeli, za kar so nas ogoljufali in opeharili, bomo dobili povrnjeno in poplačano s stoterimi obrestmi! Naša domovina je boj in prihodnost; ta domovina je vredna najžlahtnejše krvi in najboljšega življenja. Iz muke trpljenja in suženjstva nešteti milijonov bo vzrasla naša domovina: vsa ta lepa zemlja z vsem svojim neizmernim bogastvom. Tedaj bodo le še grenak in grd spomin te gosposke domovine, na suženjstvu zidane, s krvjo in solzami gnojene, sramota človeštvu, zasmeh pravici...

Ivan Cankar

Gema Hafner

Razpotja na pragu svobode

Štef je odprl polknico in se razgledoval po tihotni ulici, ki je nekako otrpnila v sončni bleščavi. Vznemirjal ga je nenavadni mir, ki je spominjal na zatišje pred nevihto. Ni strpel doma — mora h »Galebu« — med ljudi, da poizve... in z jeznim pogledom je ošvrknil stari radio aparat, ki je odpovedal — prav včeraj! Tako se v tihotnem stanovanju, tudi sosedov ni doma, počuti odrezan od sveta, prav zdaj na pragu usodnih dogodkov! Njegova bledikasta žena Kata, ki je čemerno sedela z mačkom v naročju, je sunkovito vstala in stopila h kuhinjskim vratom, kakor da bi mu hotela preprečiti odhod. Z besedami in prosečimi pogledi mu je dopovedovala, naj ostane doma, saj ni varno hoditi po mestu... V njenih očeh pa je bral nevoljo, da odhaja h »Galebu«, kjer za točilno mizo kraljuje sicer že priletna, a radoživa, domiselna Betka, ki stresa dovtype iz rokava, možakarji pa — seveda tudi Štef — z užitkom ogledujejo njene bujne obline pod napeto, modro, satenasto haljo. Štef je ženi hudomušno pomežiknil, hip nato pa so se v njegovih svetlih očeh, ki so pod košatimi, sivimi obrvmi, spominjali na kaplji gorskega jezera, užgali plamenčki jeze. Odrinil je Kato in odšel. Odkar se je poročila njuna hčerka-edinka, je postala žena čemerna, zaprta vase — najbrž jo je nenehno glodala skrb. Mož pa jo je še zbadal in njegove besede so ji kljuvale srce: Vse ste spletli za mojim hrbtom, ti si ji pa lestve držala! Visoko je splezala tvoja gospodičnica... Studentka je vzela, polizanega zelenca... Postavljala si se, da bo odvetnik — pa je pristal na občini v Slunju... V Slunju! V levjem žrelu... In najprej je moral kupiti zibko... Vidiš kakšno kašo si pomagala skuhati, zdaj pa jo boš pihala. In oba brez diplome... po vojni pa bosta morala tičati v knjigah z otroki na grbi, če tam v Slunju sploh odneseta celo kožo...! Zadnji besedi sta Kati nenehno zveneli v ušesih kakor brenčeči muhi, ujeti v zaprti steklenici. Štef je po takšnem samogovoru razkačen odhitel h »Galebu«, kjer so se zbirali njegovi znanci, skoraj sami upokojenci; moževali so, politizirali, se hahljali ob dovtipih ali si pomenljivo prišepetavali novice, oprezno oziraje se, da bi nepoklicani ne vlekli na ušesa... Kata pa je doma samevala, božala mačka v naročju in v mislih spet znova in znova pletla zagovor za naslednji možev napad. Že v naprej je vedela, kako je bo spakovaje se, zavrnil: kaj mladost, kaj ljubezen, kaj to, da sva se tudi midva vzela, ker sva se rada imela... Zdaj pa je vojna, svet je norišnica, ne več — kaj bo jutri, ti pa Jelici, ki se je tako rekoč komaj vpisala na univerzo, napneš jadra, da odpluje v zakonski pristan — z nemaničem iz okolice Slunja!

Štef je za trenutek obstal pred hišo, s katere je odpadal omet in je zaradi lis spominjala na kozavi obraz, težkim hišnim vratom pa so dež, sonce in slabo vreme dali podobo starega drevesnega debla. Ko bi se Jelica vsaj dobro poročila, če se ji je že mudilo v zakonsko posteljo, bi Štef z ženo ne stanoval več v tej podrtiji, temveč pri mladih v kaki vili na Medveščaku ali na Šalati. Takšne načrte je koval za Jelico, ne pa Slunj ... Še enkrat je pogledal po oknih in ko je zagledal tenjo izza zavese, je brž zavil za vogal, sicer bi Kata utegnila še klicati za njim, naj se vrne ...

V sosednji ulici je obstal: izza vrtne ograje je po trati hodil njegov znanec Dolinar. Z rokami, prekrizanimi na hrbtu, je vznemirjen stopal sem in tja kakor ujeta žival, ki čaka, da bo zdirjala v svobodo ... Na širokem, markantnem obrazu, ki je spominjal na podobe rimskih senatorjev, je počival zadovoljen nasmeš. Štefu se je zazdelo, da Dolinar na tihem šepeta sam s seboj. Nekaj trenutkov ga je Štef opazoval izza debla akacije: opomogel si je tale »Slovenac«. Znanec-poverjenih Rdečega križa ga je bil pripeljal iz Bosanske Gradiške, kjer je čemel v vegasti bajti, čakaje, da se vrne v Maribor. Štef je puhnil sapo in prikimal svojim mislim: hudo je izgnancem — kakor drevesu, ki so ga izruvali s korenino in usiha na trdih tleh. In kaj vse je doživel v mestecu pod Kozaro! Najbrž ni pretiraval, ko sta se seznanila pri »Galebu«: po Savi plavajoča trupla, ki so jih iz Jasenovca in Stare Gradiške ustaši zmetali v reko, ko peči že niso več utegnile sprejemati taboriščnikov v svoje ognjeno žrelo. Obešenci na kandelabrih v strašni novoletni noči 1944. leta. In v dolgih sprevodih uklenjeni, okoliški pravoslavni kmetje, ki so jih gnali v taborišča. Dolinar, ki bi mravlje ne pohodil, je besnel od jeze in nemoči. Vse to ga je tako peklo, da je zbolel za zlatenico. Štef se je kdaj pa kdaj pošalil in ga zbadal, da je kanarček, saj je bil še ves rumen, ko sta se bila seznanila ob kozarčku pri točilni mizi. Potem sta sedla v oddaljeni kot in si olajšala srce. Štef mu je pravil o Jelici, Dolinar o Bojanu, ki je bil učitelj v vasici pod Kozaro. Toda Štef je kaj kmalu zaslutil, da mu glede sina nekaj prikriva: nemara fant ni več tam, ubral je drugačno pot ... Če je res takšen, kakršnega je prikazal oče, potem ni strpel med stenami in potuljeno čakal na svobodo ... Saj razume Dolinarja: bolje je o tem molčati, gorjé, ko bi se razvedelo, da ga je zvala Kozara med borce!

Štef je stopil izza debla in Dolinar je vzradoščen vzdiknil. Stopil je na cesto in pristrčno sta si segla v roke. Izgnancu so vrele besede kot slap — kot hudournik po suši. Zdaj bosta naposled praznovala praznik življenja! Nič več strahu pred bombami in ovaduhi! Mir, mir, svoboda ...! Po tolikih letih trpljenja si ne moreš več želeti kaj lepšega! Mir, veselje, ljudje se bodo objemali, prepevali, nazdravljali, vino bo teklo z miz ... Morali bi na Jelačičevem trgu peči vola na ražnju! Tako sta se menila v temačnem kotu »Galeba« in že vinjena krilila v koprnenju tega dne. Zdaj se bližajo koraki svobode, ki se na zmagošlavnem pohodu bliža Zagrebu. Dolinar je šepetaje povedal začudenemu Štefu, da so »oni« — menil je vlado in vse »glavešine« — zjutraj pobegnili ... proti Koroški, mesto pa je kakor izumrlo: vsi doslej zatirani pa koprne, čakajoč na srečni trenutek, da dajo duška sproščenosti, da iz polnih pljuč zadihajo v svobodi! Toda zdaj utegne biti nevarno hoditi po mestu, ker se odredi zapoznelih ustašev pri umiku v okrutnem besu maščujejo, celo na mačke streljajo ... Tako mu je povedala gospodinja, osivela gospa, vdova v večni črnini, ki mu je pred meseci ponudila zavetje v lični hišici z vrtom, spominjajoč na Andersenove pravljice. Do smrti ji bo hvaležen, da ga je sprejela za vrtnarja in mu oddala lepo sobo, samo zato, da bi ji stanovanjski urad ne vsilil kakšnega ustaša ... Toda Štef se ni dal pregovoriti: tudi njega je zvalil do »Galeba«, tam bosta marsikaj zvedela! Toda gostilnica je bila zaprta, na cesti niti žive duše. Edino nad Savskim kolodvorom je puhal dim iz lokomotive, sicer nikjer znamenja življenja ... Tedaj sta ostrmela: po cesti se

Ive Šubic: Pomlad, 1945, linorez

je premikal voz z naloženim bornim imetjem. Ob kuhinjski mizi je sedela priletna kmetica, mož pa je priganjal kravo, ki je sopla kot meh. Štef mu je zastavil pot, kmet pa je krileč z rokami zamahnil, kazaje v daljavo, češ, da morajo brž naprej, naprej v Slovenijo in gor na Koroško. Dolinar je zalomil z rokami, češ norci — zakaj, pred kom bežite... Ta čudežna krava bo poginila, preden dospeta do Brežic... Skušal ju bo pregovoriti, da ostaneta tu... Tedaj je Štef onemel, zakaj spoznal je očeta in mater svojega zeta. Objel ga je ter vlekel z voza, toda stari brkač mu je šepetal v uho, da mora, mora naprej, za sinom... Štef je videl le ustnice, ki so se čudno zvijale, pri priči je doumel. V Slunju jim gore tla pod nogami. Sina so očrnilili, da je ustaš in stara se bojita maščevanja. Jelica pa je v Karlovcu, v bolnici. Rodila bo, tokrat bo sin, bo... Slobodan! Stari Trnac se je široko zasmejal in voz je oddrdral kot da se peljejo na nenavaden izlet. Štef je stal kakor odrevenel: Jelici se ni bati, zanj skrbi moževa teta... Jelica pričakuje Slobodana...! Dolinar ga je pustil, da je odkrevsal kot omotičen domov, sam pa je pohitel proti Maksimiru, kjer so že vkorakali partizani, kar je trdil stari Trnac. Dolinar je hitel, ni čutil tal pod nogami: morda uzre Bojana med borci, na katere bodo deževale rože, morda bo v zanosni sreči že v prvi uri svobode, v poplavi veselja objel svojega sina...

ČUDO BOŽJE — VRHNIKA, ti gosposko, nedeljsko dekle, kako si daljnolepa! Jaz, ki sem ves tvoj, sem te gledal s široko odprtimi očmi, videl pa te nisem nikoli; še zdaj te gledam, kakor da bi se mi bleščalo, kakor da bi le zdaj pa zdaj, migljaje in trepetaje, zablisnil tvoj beli sijaj iz daljine!

Ivan Cankar

TUDI TI NE BOS POZABILA NAME, lepa dolina šentflorjanska. Lahko se užaljena odvrneš od mene, lahko me ostaviš samega ob cesti, popotnika; jaz pa ležem v travo in se smejem in čakam, ker vem, da se povrneš. Zakaj jaz sem v tebi in ti si v meni.

Tvoje grehe sem odgrnil s prešerno roko in tvoje hude misli; pa sem spoznal neskončno osramočen, da sem pogledal v ogledalo. In sva si pomežiknila brez zamere.

Zaradi tebe sem trpel bridkost in nadlogo; pa sem ti pogledal v obraz in sem spoznal, da sem trpel tvojo nadlogo in tvojo bridkost. In odpustila si mi, kakor sem ti jaz odpustil.

Ivan Cankar

ENA LAŽ PA JE BILA, ena beseda, na katero sem mislil mnogokdaj, mislil nanjo z grenkobo v srcu.

»Ne ljubiš domovine, tujec si, brezdomovinec!«

Edino očitanje, ki mu nisem vedel ne odgovora ne zagovora in mu ga še danes ne vem.

V molku je bil sram človeka, ki ne mara govoriti o svoji najgloblji ljubezni; ponos človeka, ki se ne zmeni za pocestno žalitev. V nobeni drugi laži, recenztje moji, niste razodeli tolike slepote, nevednosti in gole zlohotnosti!

Oko, ozri se nazaj, prav do mraka otroških let! Kam je letelo vse hrepene-nje, komu je bila darovana najboljša moč srca in razuma, od kod je vrela, kam se je vračala vsa radost in boleost? — Resnično, domovina, nisem te ljubil kakor cmerav otrok, ki se drži matere za krilo; tudi te nisem ljubil kakor solzno-meškbni vzdihovalec, ki ti kadi v lice sladke dišave, da te skele uboge oči; ljubil sem te s spoznanjem; videl sem te vso, v nadlogah in v grehah, v sramoti in v zmotah, v ponižanju in v bridkosti; zato sem z žalostjo in srdom v srcu ljubil tvojo oskrunjeno lepoto, ljubil jo stokrat globlje in stokrat višje od vseh tvojih trubadurjev!

Moje delo je knjiga ljubezni — odpri jo, domovina, da boš videla, kdo ti je pravičen sin! Dal sem ti, kar sem imel; če je bilo veliko ali malo — Bog je delil, Bog razsodil! Dal sem ti svoje srce in svoj razum, svojo fantazijo in svojo besedo, dal sem ti svoje življenje — kaj bi ti še dal?

Ivan Cankar

Lahko jim! Zelen popek, ves nedolžen, se je razvil v pohotno rožo. Saj ni mogel drugače; kaj naj bi se bil razvil v pobožno lilijo? Toda bolečina je in žalost, če zahrepeni lilija po rdeči pohotnosti; zardela bi rada in ne more zardeti.

Ivan Cankar

France Šušteršič

Domine*

December 1942 v taborišču na Rabu...

Če bi Dante vstal od mrtvih, bi morda ob pogledu na gorje za bodečo žico dobil navdih za novo poglavje Pekla. In morda ne bi mogel verjeti, da so ustvarili to gorje voditelji naroda, ki je dal svetu razen njega še Michelangela, Leonarda da Vincija, Petrarco, Giordana Bruna in še dolgo vrsto genijev, ki so bili bojno kopje človeškega duha v boju proti temi in tiraniji.

Arbe Arbissima...

Prizor v zgodnjem jutru:

Turobno mesto šotorov je pogreznjeno v tišino, ki jo tu in tam pretrgajo klici menjajočih se straž. Nad dolino je razpeto mrzlo nebo s krajcem meseca, ki spominja na oglodano kost. V marogasta platna se zaganja burja. Poti so ponoči pomrznile. V kuhinjah gorijo ognji pod črnimi kotli, kjer brbota temno rjava brozga.

Nenadoma se začne tiho mravljišče prebujati. Namesto jutranjih pozdravov odmevajo po taborišču kletve in zamolkli kriki. To niso kriki presenečenja, temveč vsakdanji izrazi ob srečanju s smrtjo.

Iz šotorov vlačijo mrtve, tudi po dva tri iz enega. V nekaterih pustijo mrliča kar ležati, kot bi spal. Včeraj še človek, danes že truplo, vredno še toliko, kolikor ur ga lahko sosedje zatajijo, da dobijo zanj hrano kot za živo bitje...

Truplo za truplom roma čez »trg lakote« proti izhodu...

Interniranci, zaviti v odeje, se zbirajo k zajtrku. Mnogi se zapletajo kot pijani in roke jim drgečejo, ko molijo pred kotel aluminijasto posodico. Izmozgani so, polni uši, prezeblji. Taboriščna uprava jim je pred kratkim dodelila še po eno »deko«, a kaj bo taka »dekca« ali dve v mrazu, ko mora človek ležati na golih tleh...

Mimo vrste prezebljih postav pri kuhinji, ki čakajo na zajemalko rjave brozge, se nekdo opoteče k ognjem. Od njih se prijetno kadi, nekateri še zmeraj vzplapolavajo, drugod pa žehti žerjavica, ki spominja na domače ognjišče. Kuhar Lenič že vpije in podi vsiljivca iz kuhinje, ta pa se ne zmeni zanj, kot bi bil gluh.

»Marš ven! Vsak dan kdo kaj ukrade, kriv sem pa jaz!«

* Odlomek je iz romana Franceta Šušteršiča »Trg lakote«, ki je bil nagrajen z letošnjo Kajuhovo nagrado.

Vsiljivec stopi k ognju in stegne nadenj roke kakor duhovnik pri obredu. Kuhar kriči in zmerja — iznenada pa se človek pri ognju zamaje in telebne na tla kakor spodsekan topol.

»Marš ven!« kriči kuhar in gre še sam k ognju, brcne tistega na tleh, počepne k njemu in ga strese, nato se vrne h kotlu.

»Kaj se je zgodilo?« ga nekdo vpraša.

»Eh, kaj ... Mrtev je.«

V kuhinji leži pri ognju človek, ki je pravkar umrl, nekaj korakov stran pa se nadaljuje delitev kave, interniranci molijo posodice nad kotel, kuhar kriči in zmerja ...

Prizor dopoldne:

V taborišče prikoraka desetina vojakov s puškami in bajoneti. Na »trgu lakote« se razdelijo — nekaj jih gre na desno, drugi na levo stran taborišča. Vsi imajo resne in napete obraze, kot bi opravljali važno bojno nalogo. Ta naloga je lov na žive, ki naj bi nosili mrtve. Delovna skupina, ki stalno opravlja ta posel, je premajhna, da bi zmogla vso raboto. Danes je mrtvih veliko, kakšnih sedemdeset ...

»Bežimo!« zavpije nekdo med gručo, ki je zbrana pred kuhinjo.

»Bežimo!« odmeva po taborišču. Od šotora do šotora gre glas: »Prišli so nas lovit, da bi nosili mrlič!«

Vojaki drviijo z naperjenimi puškami okrog šotorov in gledajo vanje ter spravljajo na noge ljudi, ki jih je že skoraj sama kost in koža.

»Pustite me, slab sem,« prosi fant kakšnih dvajsetih let, čigar obleka pove, da je bil še pred kratkim korenjak.

»Ne upiraj se!« kriči vojak. »Marš v vrsto!«

Ko odhajata, se starejši pogovarjata, da bo fant težko vzdržal. »Hrovat že komaj stoji na nogah. Vsak dan govori, da bodo prišli paketi; da bi le dotlej vzdržal, pravi.«

Nekdo, ki bi mu prisodil po nežnem obrazu še manj ko dvajset let, beži okrog šotora in še okrog drugega, levo in desno, da bi lovca premotil, kot včasih zajec premoti psa. Enemu uide, a pade v roke drugemu, ki ga trdo prime in sune s puškinim kopitom v hrbet.

»Ne morem nositi, bolan sem, pot na pokopališče je dolga ...«

»Kdo naj pa nosi?«

»Kar sami nosite, saj drugega nimate kaj početi,« mu zabrusi fant.

Vojak ga ni takoj razumel, čeprav je izgovoril nekaj italijanskih besed; pa je prišel še drugi in potem sta skupaj uganila, kaj je hotel fant povedati.

»Mi smo vojaki, ne pa pogrebci!« kriči prvi. »Še rad boš nosil svoje mrtve pajdaše.«

»Bolani sem, pustite me,« prosi jetnik. »Če ne bi bil bolan, bi bil šel z drugimi ven na delo.«

»Peljiva ga k dežurnemu. Upiral se je. Naj malo poskusi, kako se počuti človek, če je priklenjen h kolu.«

In že ga ženeta čez »trg lakote« v hišico pri izhodu.

»Kako se pišeš?« ga vpraša dežurni oficir.

»Kolednik. Janez Kolednik.«

»Kaj si po poklicu?«

»Kmetovalec.«

»Zakaj se upiraš?«

»Lačen sem in bolan ... Prosil sem že, da bi me poslali v bolnišnico, a zaman.«

Oficir se zamisli. Ni mu do tega, da bi trpinčil ljudi, ki so zboleli zaradi lakote in bede. Ve tudi, da bi morale biti bolnišnice — odprli so jih v hotelih Adria, Praga in Continental v mestu — zelo velike, če naj bi tja poslali vse bolne. Saj je skoraj vsak tretji bolan ali vsaj hudo izčrpan, vseh pa je blizu trinajst tisoč. Vrh tega je slišal in bral med vrsticami, da se na frontah nekaj lomi. Jetnik stoji in čaka — tedaj pa prisopiha vojak nazaj in naznani:

»Prišel je gospod komandant.«

Oficir plane pokonci kakor vzmet, si popravi uniformo in se zadere na vse grlo nad jetnikom:

»Ribello! Upiral si se! Ali veš, kako kaznujemo upor in nepokorščino? Mirno, ne gani se!«

Jetnik bi rad še nekaj povedal, tedaj pa stopi noter podpolkovnik Cuiuli s pasjim bičem v roki. Oficir se postavi v pozor in salutira.

»Commandate, signor colonello!«¹

»Zakaj je tukaj ta individuo?«

»Privedel ga je vojak iz desetine, ki je zbirala skupino za pokop mrtvih. Pravi, da ni ubogal, on pa se izgovarja, da je bolan.«

Komandant odvrne z rezko strupenim glasom:

»Če bi vsem tem tipom verjeli, kar tvezejo, bi jih morali poslati v beneški Lido in se jim opravičiti.«

»Videti je izčrpan, gospod polkovnik. Taki umirajo ...«

»Tudi naši vojaki umirajo v njihovih krajih. Ubijajo jih partizani, njih bratje. Ekselenca Robotti je dal jasna navodila, kaj naj bo za te ljudi Rab. Arbissima!«

»Kaj pa naj storim z njim?«

»Še sprašujete! ... Pokličite karabinjerje, da ga priklenejo h kolu. Za šest ur! Da bo premislil in da se ne bo več upiral! V svarilo drugim, ki ne marajo nositi mrtvih!«

»Razumem, gospod polkovnik.«

Komandant Cuiuli lagodno salutira in gre ven, kjer ga čaka njegov belec. Urno ga zajaha in se odpravi v rahlem drncu po taborišču, gor in dol, po dolgem in počez. Dežurni oficir stoji pri okencu in šepče za njim: »Serpente!« Interniranci, ki pravočasno opazijo iskrega belca, se poskrijejo v šotore, kdor pa ne utegne, se ustavi ob poti in nerodno stegne desnico v pozdrav ...

Prizor pri delitvi kosila:

Interniranci se opotekajo okrog kotlov, kuharji pa vihtijo zajemalke in vpijejo:

»V vrsto! Vsi v vrsto!«

Še posebno glasan je kuhar Lenič:

»Dokler ne boste stali v vrsti in mirno, ne bom začel deliti. No, bo kaj ali ne?«

Vrsta se počasi zravna in umiri, toda Leniču se še zmeraj ne mudi, zato začno ljudje godrnjati. Ta kuhar je majhne postave, toda čokat in plečat, rejen in mišičast, njegova roka udari kakor kovaško kladivo. Ljudje začno riniti naprej, prvi v vrsti mu pomoli menažko pod nos. Lenič dvigne svojo lopatasto roko, zgrabi prvega in ga pahne z vso močjo — in nesrečnik se prevrne navzad, za njim pa se prav tako prevrnejo vsi drugi v vrsti — kakšnih trideset — kakor domine ... Lenič se reži, ker mu je igra v zabavo. Od prave igre se razlikuje le v tem, da začno domine vstajati in dvigati roke kakor Michelangelov Suženj. Iz desetine, ki se polagoma spet spravi v red, jeknejo togotni kriki:

»Prekleti požeruh, ti bomo že povrnili!«

»Se bomo že srečali, brez skrbi! Takrat, ko bomo spet močni in zdravi, kot si ti, Lenič!«

»Popadali ste kakor domine,« se smeje kuhar.

»Toda domine ne vstanejo same, mi pa smo!«

Mnogi v vrstah pred kotli imajo po dve menažki, ker so prišli po kosilo tudi za svoje tovariše, ki ne morejo več vstati. Izmed bolnih so jih tudi danes precej odcijazili s samokolnicami. Ti so šli baje v bolnišnico, odpeljal jih je kamion. Toda bolnih in onemoglih je daleč preveč, da bi vse odpeljali. Ti ljudje so čudno zabuhli in strupeno rumenkasti. Tisti, ki se še lahko premikajo, hodijo po večkrat na dan čepet na stranišče, na trame in deske nad jamo, kjer je med iztrebki videti tudi kri. Drugi pa ležijo na bornih ležiščih, med ušmi in nesnago, v lastnem blatu. Ječijo in čakajo ... eni na pomoč, drugi na smrt.

Po kosilu se spet začno razna taboriščna opravila, popisovanje, preštevanje, iskanje posameznikov po sektorjih. Vojaki, podoficirji in oficirji, ki ukazujejo in delajo red, preklinjajo po italijansko: »Porco schifoso, porca miseria, cruchi, che razza di gente!«² Toda glej, tamle je oficir, ki preklinja in zmerja v slovenščini.

»Preklete prase,« se dere nad internirancem, ki ves izmozgan lazi okrog smetišča in stika za ostanki hrane.

»Marš od tod, hudiči!« vpije nad gručo lačnih ljudi, ki slone ob ograji pred kuhinjo in pohlepno prežijo proti kotlom in policam s hlebci sira. »Niste vredni drugega, ko da tukaj pocrkate!«

Ljudje ga gledajo in se umikajo počasi, ko da ne bi verjeli svojim lastnim očem in ušesom: tega človeka je vendar rodila slovenska mati, pa se nad njimi znaša huje ko drugi; edino še tisti plavalasi karabinjer iz Južne Tirolske je hujši od njega.

»Na!« se oficir požene proti najbližjemu in ga brcne v zadnjico.

Ob poti stojita študent Janko in sodnik Silverij, mož visoke postave sivih las, z obrazom, kot bi ga izklesal kipar, in tiho opazujeta jeznega oficirja, ki kolne in zmerja po slovensko. To je lep in postaven mož, v brezhibni uniformi, s svetlimi lakastimi škornji, kot bi ga vzel iz škatlice, poročnik italijanske redne vojske, star kakšnih trideset let. Od drugih oficirjev se razlikuje, da je večji in krepkejši. Nekateri — zlasti južnjak Rozera — so zraven njega kakor fantički zraven fanta.

»Čuden tip,« pravi Janko. »Ko je prišel sèm, se nam je zdel dostojen in uvideven. Pričakovali smo, da pojde ljudem na roko. Z nami se je lepo pogovarjal.«

»Ta človek doživlja metamorfozo, ki ji botrujejo okoliščine,« razglablja Silverij. »Nemara ga kot Slovenca niso poslali sèm slučajno. Da, po rodu je pravi Slovenec po materi in očetu.«

»Slišal sem, da se je pisal Koželj, zdaj pa je Cuzelli. Fašisti so čudno spakedrali slovenske priimke. Doma je nekje pri Idriji.«

»Po poklicu pa je profesor zgodovine. Slovenski renegat-intelektualec. Pomisli, navadni vojaki, kar jih je Slovencev iz Primorske, nam gredo na roko, ta profesor pa ... Morda so mu ukazali, naj se izkaže in opravi kakšno posebno nalogo ... pa je ne more, ker se ga vsi izogibamo. To, kar počenja, je izraz njegove notranje razklatosti: zaveda se, da je iste krvi kot mi, spominja se svojega slovenskega otroštva, hkrati pa tiči v vajetih fašistične vzgoje in ideologije, ki ji je pokoren sluga. Poturica v pravem pomenu besede.«

»Slišal sem, da pojde stran od tod.«

»Baje je sam prosil za to. Najbrž mu kaj drugega ne kaže. Ali pa so ga premestili, ker se je preslabo izkazal. Nemara so od njega pričakovali več kot navadno togoto, ki se izraža s preklinjanjem in brcanjem ljudi v zadnjico.«

Počasi se odpravita po poti proti »trgu lakote«. Taborišče je mirno, iz šotora je tu in tam slišati pogovor. To je mučna tišina, kot bi že v vsakem šotoru čakali na smrt. Le pri ograji na južni strani, blizu izhoda, se nekaj premika.

Tam je v leseni barakici kantina, ki so jo odprli pred nekaj dnevi. Če hočeš v njej kaj kupiti, moraš imeti bone. Tisti, ki so delali, so res dobili nekaj bonov in zdaj se gnetejo pred vrati barakice. Zraven je tudi precej radovednežev. Prvi nakupovalci že prihajajo ven.

»Kaj ste kupili?«

»Cigarete in tole,« pokaže eden izmed njih nekakšno rjavo zmes.

»Nimajo nič drugega?«

»Nič. Edino glavniček si lahko kupiš.«

»Prekleta taka kantina!«

Tista rjava zmes ni ne kruh ne biskvit, užitna je pa le; ali kaj, ko je dražja od najboljšje čokolade! Študent Janko jo je krstil za »impregnirano žaganje«. Hitro gre v promet, ker se pač da pojesti, medtem ko se kupci za glavničke ne zmenijo, saj niso lasje še nikomur toliko zrasli, da bi jih moral česati.

Medtem ko preklinjajo kantino in izkoriščevalce, se tu in tam razplete zaupen pogovor. Nekaj se jih je zbralo okrog Lojzeta, ki je skoraj za glavo višji od njih. Na spodnji ustnici ima kot ponavadi prilepljen konček cigarete.

»Praviš, da so obkoljeni? Da ne morejo ne naprej ne nazaj? Koliko pa jih je?« se vrstijo vprašanja.

»Prav zares. Sem se vam morda že kdaj zlagal? Tako je, kot vam pravim.

Lojze razlaga, kar je zvedel na zadnjem tajnem sestanku od Frančka in drugih. Tam daleč v Rusiji, pri mestu Stalingradu ob Volgi, se je nemška vojska ujela v past. Rdeča armada jo zdaj tolče in bo vso uničila ali pa zajela, z njo vred pa tudi veliko italijanskih, romunskih in drugih enot, ki so šle z Nemci na vzhodno fronto. Ta zima bo zanje prekleto huda.«

»O, jaz poznam Ruse in rusko zimo,« se oglasi Jože Fortun, prileten možak iz Bele krajine, po poklicu mlinar, ki je bil med prvo svetovno vojno v ruskem ujetništvu in je doživel revolucijo. »Tenka prede Nemcem, če so obkoljeni, in hudič jih bo vzel, tako vam pravim.«

»Pa tudi Mussolinijeve soldate, kar jih je tam!«

»Zdaj vem, zakaj imajo italijanski oficirji in karabinjerji zadnje dni tako kisle obraze. In tudi to, zakaj so odprli novo bolnišnico za nas.«

»Ne samo v Rusiji, tudi drugod se jim je obrnilo na slabše,« nadaljuje Lojze. »Spomnite se, kako so se petelinili poleti. Vsepovsod si slišali ‚vinceremo‘, naše partizane so razglasili za pokojne — zdaj pa imajo z njimi še več posla. Prej so imeli partizani čete, bataljone in odrede, zdaj pa imajo že brigade in divizije. Partizani napadajo, v Sloveniji obračunavajo z belo gardo, partizani so...«

»Vohar gre,« nekdo sikne v gručo. Lojze zakolne in utihne. Vsi se začno počasi ozirati v nakazano smer.

Vohar se približuje počasi, z rokami v žepih, s klobukom na glavi, sam, z nekim posebnim nasmehom, ki že sam po sebi zbuja odpor. Pogovor se zasuče na vreme in vsakdanja opravila v taborišču, na uši in podgane, ki se strahotno množijo. To prisiljeno kramljanje na vsem lepem prekine zategel vzklík:

»Pakete peljejo!«

Tudi če bi ustrelil s topom, ne bi zbudil tolikšne pozornosti. Paketi! ... Vse drvi proti »trgu lakote«, kamor se pomika italijanski vojaški voz na dveh velikih kolesih, ki ga vlečeta dve muli in je zvrhano poln štirioglatih zavitkov. Paketi — tolažba in

upanje, rešilna bilka iz domovine... Vest se razširi po taborišču kakor iskra. Tudi tisti, ki so po cele dneve preležali v šotorih, so kmalu na nogah.

»Glej, koliko jih je!« vzdikne Hrovat. »Gotovo je tudi moj med njimi. Že pred dvema tednoma mi je mati pisala, da mi ga je poslala.«

»Tudi jaz ga pričakujem,« pravi njegov sovaščan Pavle. »Saj sem ti rekel, Janez, da bodo prispeli.«

»Samo če se ni moj kje izgubil. Slišal sem, da so bili ti paketi že konec novembra v pristanišču. In če so prišle zraven miši...«

Janezu Hrovatu glas čudno drhti in noge mu klecajo. Kaj mu ne bi, ko je moral nositi mrtve na pokopališče! Že tako je bil ves stisnjen in izpit, zdaj pa še pogrebna rabota...

Voz s paketi stoji sredi »trga lakote« in lačna množica ga obkoljuje. Od vhoda priteče nekaj vojakov, da bi napravili red.

»Via! Via! Naj se nihče ničesar ne dotakne. Prišel bo gospod dežurni oficir in vam povedal, kdaj se bo začela delitev.«

Dežurni res prikoraka k vozu in veli poklicati tolmača. Množica napeto čaka, kaj bo povedal.

»Danes še ne bo delitve,« naznani prek tolmača.

Množica vzvalovi v razočaranju. Nekdo zakriči s hripavim glasom:

»Lačni smo, da komaj stojimo. Na pakete čakamo že cel mesec. Zakaj jih ne moremo dobiti že danes!«

»Najprej jih je treba raznesti v posamezne sektorje. Tam jih bodo delili.«

»Še je čas, da to opravimo.«

»Ko pa bodo tam, bo treba počakati na karabinjerje. Ti morajo biti pri delitvi navzoči. Vsak paket bodo odprli in pogledali, kaj je notri, šele potem ga bodo izročili naslovniku.«

Spet razočaranje. Vse strmi v dragoceni tovor na vozu. Muli pohlevno čakata v ojnica.

»Kdaj bo to?« jekne iz množice.

»Jutri ali pojutrišnjem,« odgovarja dežurni oficir. »Sicer pa tako in tako ni na tem vozu paketov za vse, ki jih pričakujejo. Treba jih bo pripeljati še večkrat.«

»Medtem lahko hrana v paketih že splesni!«

»Via, via!« kričijo vojaki in odganjajo lačno množico.

»Oh, Pavle, mislil sem, da ga bom dobil danes,« toži Hrovat svojemu sovaščanu.

»En dan boš že še vzdržal,« ga tolaži Pavle.

Sredi »trga lakote« stoji voz s paketi, ki so poslednje upanje nešteti sestradanih internirancev...

Paketi so »prenočili« v sektorskih pisarnah. Že zgodaj zjutraj se je tja upiralo nešteto oči. Karabinjerjev, ki naj bi nadzorovali delitev, ni bilo od nikoder, čeprav jih večina v kasarni nasproti taborišča ni imela kaj početi. Šele po kosilu so prišli in začela se je delitev.

Pisarji so jemali pakete s kupa in klicali naslovnike. Karabinjerji so vsak paket razparali, pregledali in prebrskali kakor drob zaklane živali. Hlebce kruha so razrezali na štiri dele, te pa prebodli z bajonetom, mast v škatlah so premešali, žganje pa zaplenili.

Hrovat je gledal srečne dobitnike in napeto poslušal, kdaj bo kdo zaklical njegovo ime. Včasih se je ozrl na prostor pred umivalnico, kjer so nekateri razstavili vsebino paketov, zlasti kruh: razlomili so ga na koščke, ker je bil ves zelen od

plesni. Sonce naj bi mu jo vzelo, da bi bil vsaj za silo užiten... Drugi so preklinjali, ker so ugotovili, da imajo paketi luknje in da je iz njih izginilo marsikaj. Tisti iz Gorskega kotarja pa so vse to gledali z žalostnimi očmi, ker so ostali praznih rok. Edino neki Čop je dobil paket, ki je bil razmeroma majhen in precej težak: v njem je bil krompir, drugega nič, toda razveselil se ga je kakor zlata. Nenadoma je neki pisar zaklical:

»Janez Hrovat!«

Vse je zagomazelo po njem in noge so mu začele spet klecati. Stežka se je prerinil skozi gručo navzočih k pisarni.

»Si ti Janez Hrovat? Od kod pričakuješ paket?«

»Od doma, iz Uršnih sel.«

Karabinjer je odprl paket in v medlem decembrskem soncu so zažarela jabolka, lepa rdeča jabolka, zraven njih pa kruh, zajeten hlebec, lepo zapečen, pa lonček zabele in nekaj suhih hrušk. Hrovat je strmel v bogastvo pred sabo kot uročen, a najbolj se je razveselil jabolk, ki so ga spominjala na vrt za hišo, na pomladanske vonjave cvetja in brenčanje čebel, na blagodejno poletno senco in jesensko obilje. Tu v taborišču ni bilo nobenega drevesa, ki bi razprostiralo okrog sebe veje in vabilo ljudi v opojno zavetje. Doma je bilo vsako leto sadja na pretek, v taborišču pa ni doslej videl niti enega jabolka, odkar je prišel z drugimi vred sèm. Na rdečih sadežih, ki jih je videl pred seboj v škatli, so se mu zgostile vse trenutne želje...

»Si ga dobil, Janez?« je rekel Pavle.

»Da, sem ga. Poglej, kakšna lepa jabolka, letos so lepo obrodila. Pa kruh in suhe hruške...«

»Ampak pazi, da se preveč ne naješ. To bi ti škodilo.«

»Najprej bom poskusil jabolka. Tako sem žejen...«

Oberoč je prijel paket in odtaval z njim proti svojemu šotoru. Pavle je šel za njim.

»Samo da sem to dobil, zdaj bo že bolje,« je menil Hrovat, ko se je usedel na svoj prostor v šotoru in vzel iz paketa eno izmed najlepših jabolk.

»Res lepa jabolka,« je pripomnil Pavle.

Hrovat je ugriznil v rdeče rumeno meso. Slast mu je preplavila želodec in nato ves život kakor opojen val. Ves se mu je predal in vse misli in čuti so se mu začeli utapljati v spominu na vrt za hišo in pomladanske vonjave. En sam grižljaj je bil dovolj, da mu je potešil žejo. Misli so se mu izgubile v oblakih daljav, roke so mu ovenele, ustnice otrpnile...

»Janez!« je vzkliknil Pavle.

To je slišal kakor iz daljave, ki se je naglo odmikala v neznano. Usta je imel še zmeraj odprta, kot bi se mu zahotelo še enega sočnega grižljaja...

»Janez, kaj je s tabo?« je vpil Pavle in ga stresal za ramena. »Janez, slišiš?«

Janez pa je ta hip prestopil prag iz življenja v smrt. Upanje v življenje ga je prevaralo. Kakor nežna meglica nad jutranjo roso se je preselil tja, od koder ni vrnitve...

Tja se je te dni preselil tudi Janez Kolednik in še mnogo mnogo drugih...

¹ Ukazujte, gospod polkovnik!

² Ogabna svinja, svinjska revščina, cruchi, kakšna sorta ljudi!

VSAKA DOBA, vsaka ura ima svoje ogrizke, ocepke in olupke. Vsaka procesija, bodisi Kristova ali Antikristova, ima svojo monštranco, svoje duhovnike, svoje ministrante, svojo drhal; in ima svoje gledalce, ki stoje ob strani, pod strogim nadzorstvom policije. Tudi časi vaških postopačev in bebcov še niso minili in nikoli ne bodo; razložek je le ta, da postopači in bebcii ne nosijo več irhastih hlač, da se ne pridušajo več toliko in da vsled draginje niso več tako duhoviti, kakor so bili. Vsak dan posebej in vsak kraj posebej vleče v večnost priveske s seboj, o katerih sodi, da so nepotrebni ali celo pohujšljivi, pa se nazadnje razodene, da so imeniten kos podobe tega dneva in kraja.

Ivan Cankar

ZDAJ PA te nekaj vprašam: ali si že slišal kdaj besedo o dvojnem prepričanju?

— Velikokrat.

— In pljunil si, kadar si jo slišal. Mi vsi smo pljuvali takrat, neprestano smo pljuvali. Zdaj ne pljujemo več.

— Nič več?

— Ne. To je pravica, ki ti jo sporočam iz domovine: dvojno prepričanje je rehabilitirano; sedlo je za mizo med druge čednosti in se redi. Po pravici: ali zapaziš kako spremembo na meni? Poleg masti namreč. Tako: ali se ti zdi, da sem kaj izgubil, eno uho morda, ali eno oko, ali kos nosu? Da sem drugače pohabljen? Pokveka, ki je ni radost pogledati? Nestvor, ki je sebi v sramoto in ljudem v pohujšanje?

— Nič takega ne zapazim.

— Seveda ne. In pomisli, ta lepi, rejeni, veseli, zadovoljni, ugledni, priljubljeni in spoštovani človek, ki sedi pred tabo, ima dvojno prepričanje.

Ivan Cankar

ČUDNO JE, kako brez težave, brez trpljenja se razvijajo nekateri ljudje. Gosenica se zabubi, zaspi, in spomladi izfrfota metulj. Nekateri se niti ne zabubijo ne. Poznal sem človeka, drugače zelo poštenega človeka, ki je bil lani še revolucionar in je streljal v zvezde, letos pa je že ugleden rodoljub. In na zunanje se ni nič izpremenil, samo nekoliko zredil se je. Vprašal sem ga, če ga je razvijanje kaj bolelo, pa je rekel, da nič. Seveda ne, gosenica je gosenica.

Ivan Cankar

ZGODOVINA SLOVENSKEGA NARODA je zgodovina tlačana, hlapca, ki je služil na vekov veke in ki se je tako korenito navadil služiti, da mu je prešlo suženjstvo v meso in kri. Stoletja je služil politično in družabno tistemu gospodarju, ki mu je bil najbližji; stoletja je romal v noči in mraku njegov zaslužnjeni duh po cesti, ki vodi v Rim. Prvo veselo znamenje mladovzklile kulture se je pokazalo v reformacijski dobi. V drugi polovici šestnajstega stoletja sta Primož Trubar in Jurij Dalmatin postavila prvi in veličastni spomenik slovenski kulturi.

Ivan Cankar

Črtomir Šinkovec

Smrt sredi kraške pomladi

Slovenci imamo v svoji kulturni zgodovini troje bolečih smrti, smrti treh mladih nadarjenih pesnikov sredi pomladi. Ketteja, Murna-Aleksandrova in Srečka Kosovela. Zadnji, Srečko Kosovel, je umrl 27. maja 1926, to je pred petdesetimi leti v Tomaju na Krasu, sredi največjega ustvarjalnega zanosa. Težko je pisati o smrti v maju, v mesecu lepote, cvetja in ljubezni, še težje je pisati o smrti še zelo mladega pesnika, ki je v predsmrtnih slutnjah sam sebi zapel:

*Vsi bodo dosegli svoj cilj,
le jaz ga ne bom dosegel...
Ognja prepoln, poln sil
neizrabljen k pokoju bom legel.*

Srečko Kosovel, s katerim je zaživela v slovenskem pesništvu nova pokrajina, sredi katere, v Sežani, se je rodil pred dvainsedemdesetimi leti (18. marca 1904) v poslopju osnovne šole, kjer je njegov oče Anton Kosovel služboval kot učitelj. V Sežano je bila očeta — zavednega Vipavca — zanesla učiteljska pot, kjer je z ženo Katarino Stres, po rodu s Tolminskega, tiho, nežno in vase zaprto družico, ustvaril skromno, a prijetno in toplo družinsko gnezdo, kjer se jima je rodilo vseh petero otrok. Ko najmlajšemu Srečku še ni bilo dve leti, je bil oče iz političnih razlogov premeščen najprej v Pliskovico, nato pa v Tomaj, kjer sta si Kosovelova starša z velikim trudom zgradila lasten dom — vseljiv je bil šele oktobra 1925 — ki pa ga oče zaradi navezanosti na Tomajce tudi za ceno službe ni hotel več zapustiti. Sploh je znano, da je v domu Kosovelovih vladalo toplo in zbrano družinsko vzdušje. Oče je bil izreden ljubitelj glasbe in petja, pa tudi mati je imela mnogo smisla za umetnost. To sta starša prenašala na otroke in skušala v njih odkrivati in razvijati njihovo osebno nadarjenost. Spričo tega je Kosovelov dom nudil gostoljubno streho mnogim študentom in umetnikom.

Mlada leta je Srečko Kosovel, ki je po materi podedoval trden tolminski značaj, iskrenost in preprostost, po očetu pa vipavsko lahkotnost in igrivost, ki se kaže v nekaterih odtenkih njegovih odločitev, preživeljal kot vsi kraški otroci, le da je bil nežen in mehak, telesno šibek otrok, ki mu ni bilo preveč do družbe, tem raje pa se je zatekel v samoto kraških dolin, med hraste, bore in brinje, kjer »vsaka skala,

vsako drevo, vsak grm, vsaka cesta ima svojo povest. Pojdi čez Kras, na tiho gmajno, med molčeče bore in poslušaj! Ali razumeš? Pojdi in poslušaj! In skala ti pove svojo povest, povest o življenju, kaj za to, če je bilo to življenje bridko in samotno; bilo je.« V tej pokrajini je iskal vse posebnosti — nežnost, otožnost in vztrajnost in žilavost, ki so oplajale njegov notranji svet in razpoloženje. In ta pokrajina, Kras z vsemi svojimi značilnostmi, je postal poznejšemu pesniku prvo, osrednje in neprekinjeno pesniško doživetje, prvi pokrajinski razpoloženski vtis in navdih. Tu se je srečeval z bori, polnimi hrepenenja po rasti, s silovitostjo burje in žgočim soncem, ki je često neusmiljeno sesalo sok iz skope kraške zemlje, ki ob dobrih letinah na jesen izjoče svoje zdravje — kraški teran.

To okolje mladih let, ta svet od Sežane do Tomaja, je bil prvi svet pesnikove zgodnje mladosti, prvi opoj s skrivnostno sivino, prvo doumevanje govorice te samotne prirode, molka kamnitih gmajn in krčevito žilavih borovcev. Kot bor sredi gmajne se sprašuje: »Povej, kako rasteš, sahnesh sredi suhih tal? Cveteš? — Ti ne boš nikoli sivel — ovenel boš, glej in boš molčal! Prav ničesar tu ni v tolažilo, sonce še to travo bo požgalo —.« In v to sivo brezupje pesnik odgovarja: »Le to srce zvesto bo ostalo.«

Srečku Kosovelu je bilo enajst let, enajst let brezskrbnega otroštva, in bilo je vojno leto 1915. Življenje se je predstavilo v vsej grozljivi resničnosti. Tudi na Kras je privihrala razdiralna sila prve svetovne vojne. Uresničila se je bila prerokba Simona Gregorčiča, ko je v strahu za svojo domovino, Soči naročal:

*Ne stiskaj v meje se bregov,
srdita čez branove stopi,
ter tujce, zemlje lačne, vtopi
na dno razpenjenih valov!*

Tuja pohlepna pest je zdaj zares segala po slovenski zemlji. Na udaru so bile cvetoče kraške, goriške in tolminske vasi, oskrunjeno je bilo marljivo delo neštetih rodov. Ljudje so bežali iz bližine groze in smrti v tragiko begunstva. V vojno so odhajali mladi in zdravi, vračali so se ranjeni in pohabljeni. Mrtvi se niso vračali. Zakaj vse to — je v srcu kljuvalo vprašanje. Odgovora ni bilo, preglasilo ga je nepojmljivo grenko zlo, nečloveška blaznost vojne, ki je na mah razbila igrivost otroških sanj in odprla črna vrata vojne resničnosti.

V tem času, na jesen leta 1915 je Srečka Kosovela odpeljala pot na realko v Ljubljano, kjer se mu ni bilo lahko živeti. Prevelika je bila razlika med sončnim Krasom in zamegljenim mestom. Tudi tu je vojna gledala iz vseh kotov z velikimi očmi pomanjkanja. Že po naravi je bil tih in skromen, tu je bil še tišji in skoraj neopazen, k sreči pa je kmalu našel nekaj dobrih prijateljev. Najtesnejše prijateljstvo je sklenil s sošolcem Brankom Jegličem, po rodu iz Gorice. Ta, zelo nadarjen dijak, mu je bil tudi prvi literarni mentor, razen tega pa duša literarnega krožka Kres in urednik istoimenskega glasila. Žal, da je Branko Jeglič umrl kmalu po maturi, 5. septembra 1920.

Prav v tem literarnem krožku in pozneje okrog urejevanja Lepe Vide, študentskega glasila, lahko iščemo resnejše začetke Srečkovega literarnega ustvarjanja. Tu se je srečal z eno leto mlajšim Vladom Martelancem iz Trsta, ki je močno vplival na Kosovelovo idejno usmeritev. Martelanc je po srednji šoli študiral ekonomske vede na Dunaju, pa je postal komunist in se docela posvetil politiki. Leta 1944 so ga nacisti pokončali v koncentracijskem taborišču Natzweiler. Zelo dober tovariš je bil Kosovelu tudi dve leti starejši Ivo Grahor iz Spodnjih Bitenj pri Premu. Študiral je

Srečko Kosovel. Umrl je pred petdesetimi leti, 27. maja 1926 v Tomaju, star komaj dvaindvajset let

filozofijo in sociologijo in bil zaradi komunizma večkrat v zaporu. Umrl je leta 1944 v koncentracijskem taborišču Dachau. Tu naj omenimo še dr. Dragana Šandra, profesorja francoščine, ki je bil svojim študentom ne le literarni mentor, temveč tudi iskren prijatelj.

Po štirih letih vojne je bila Evropa docela izkrvavela. Kljub temu, da je na razvalinah Avstrije nastala država Srbov, Hrvatov in Slovencev, so nad domovino viseli žalostni dnevi bede in pomanjkanja. Vojne je bilo sicer konec, toda od vojne oskrunjena domovina na zahodu, je bila zdaj še poteptana in ponižana z italijansko okupacijo. Sovražni osvajalec jo je že na začetku podredil zakonom nasilja in zatiranja.

To, da je sovražnik zasegel njegovo ožjo domovino, se je v rahločutni duši Srečka Kosovela oblikovalo v nacionalno bolečino. Kako silno jo je občutil, je že leta 1921 izrazil v pesmi »Prišel je kraljevič«:

*Kako te ljubim, daljna domovina,
vera, up, ljubezen, slast in bolečina...!*

Tedaj je bilo že znano, da je vse upanje šlo po zlu. Pričakovani plebiscit, ki naj bi odločil v korist Slovincem, so Italijani spretno izigrali, čim pa so utrdili svojo oblast, so začeli uveljavljati nasilje nad slovenskimi šolami in kulturnimi ustanovami. Svojo ost so naperili proti naprednim zavednim ljudem in jih preganjali iz rodnega kraja. Hudo je bilo že nasilje liberalne Italije, fašizem pa ga je s svojim divjaštvom še podeseteril.

Trpljenje, ki ga je Srečko Kosovel občutil ob tragični usodi Krasa in njegove ožje domovine, je usmerjal v vizijo razpada starega, zakrnelega in krivičnega sveta

in v slutnje na novo pravičnejšo ureditev sveta in družbe. Ta pesem je čista podoba časa, v katerem je živel in tistega, s katerim se je v svoji mladosti spoznal v razgovorih z umskimi vrhovi od Homerja do Trubarja, od Prešerna do Cankarja, od Puškina do Gorkega, od Maeterlicka do Tagoreja in Verlaina. Tu si je nabral odmevov sveta, da se je v njem rodila visoka pesem doživljajočega časa in se povzpela nad razdobje njegovih dni. Ta pesem je oznanjala notranjo revolucijo, da bi se končno spremenile sanje in upanje v resničnost.

Mladini in ljudem tja preko meje je napisal posebno pismo: »Malovernim to pismo! In obupanim in onim, ki niso ne maloverni ne obupani, ampak stoje s povešeno glavo in ne vedo kaj početi. Njim še najbolj, kajti pogum, to je zdravje!

V imenu Trubarjev vam pošiljam to pismo in v imenu onih, ki so v molitvenike pisali naša imena in imena onih, ki so davno, davno govorili naš jezik. In v poslednjih najbolj. Kajti to so bili prvi in odločujoči. Prst so bili, ki na njej vzklije drevo in vzraste narod. V imenu teh vas pozdravljam najbolj. Kajti ne Trubarja ne Bohoriča ne Krelja ne bi bilo, če ne bi bilo teh. Ne Dalmatina ne Japlja, ne Pohlina ne Vodnika, ne Kopitarja ne Kastelica in ne našega največjega Prešerna. In ne Levstika ne Jurčiča, ne Tavčarja ne Aškerca in ne našega Gregorčiča. A vsi so vzklili kot veja na drevesu iz rodne prsti. Zato pozdravljam one, ki so ta prst in življenje. Kajti brez njih bi ne bilo tudi Ketteja ne Cankarja, ne Meška ne Murna-Aleksandrova, ne Zupančiča, ne naših največjih modernih. Kajti drevo ne more rasti, kjer ni tal, kjer ni zdravih, močnih tal. In umetnik ne more vzkliti, kjer ni naroda. In še so gozdovi in še so pokrajine naše in še živi narod in diha. Naroda ni mogoče ubiti!«

V zavesti »naroda ni mogoče ubiti« si je Srečko Kosovel sam tešil žalost nad usodo svojega Krasa. Ob tej bolečini je 10. septembra 1925 pisal prijatelju Cirilu Debevcu: »Tukaj pri nas so take razmere, da sem včasih kar divji in sem divji na vse. Takrat bi najrajši, da bi šel ves svet k vragu. In takrat pišem tako, kakor zahteva instinkt in ne razum. Saj veš, da sem v mirnem položaju trezen. Zdaj nam razpuščajo društva in ustanavljajo ‚Lego nazionale...‘ Jugoslovanski delegati pa pijejo bratovščino... itd. Zdaj vsaj vem, da je nacionalizem laž. Sicer pa dovolj. Jaz sem spisal na to par pesmi, ki vse to obsojajo in dasi so ‚bezručevske‘, vendar moje in naše. Včasih sem obupan do smrti.«

Kakor Peter Bezruč je Srečko Kosovel nosil v sebi socialno in nacionalno bolečino: »Pod sekiro so sovražno včeraj bratje pali, danes in mogoče jutri bomo mi še stali; — Bratje, bori, ostanite, rastite z uporom! Pa so padali bolešno, nemo, bor za borom.«

Srečko Kosovel, čeprav še tako mlad, je hitro dozoreval v človeka in pesnika. Spričo povojnega časa, ki je bil kaotičen in razbit, so ga pritegovala politična in gospodarska vprašanja, poglobljaj se je v probleme religije, filozofije in umetnosti. In prav na vsakem koraku je srečeval pomanjkanje kot ga je doživljal sam, saj se je najhujše bede reševal le s poučevanjem in s skromnimi honorarji, ki jih je dobival od objavljenih pesmi. V teh pesmih so bili precej očitno ljudje, ki jih je bila beda pregnala v kleti in na podstrešja in so bili tam prepuščeni sami sebi. Zavedal se je krivičnosti, ki jo je srečeval na vsakem koraku, prav tako je srečeval izobilje pod plaščem svetohlinstva in absolutno oblast, ki je bila na strani bogatih. Često se je vdajal obupu brezizhodnosti. V temi mu je svetila samo ena luč, luč materine ljubezni, sočutja in razumevanja. V materi je videl najvišji vzor žene: »Mati, poljubljaj tvoj kruh, ki mi ga bedna pošiljaš; vem, da je vtisnjena vanj kri; poljubljaj ga vdan.« Mater je istovetil s Krasom — obe podobi, mati in Kras sta tesno združeni in globoko doživeti. Ob njima se vse globlje razrašča tretje doživetje: motiv smrti.

Vsa ta tri doživetja se prepletajo in stopnjujejo skozi celotno Kosovelovo pesniško delo, in sicer v izpovedi ljubezni do matere, ki jo je posestil s Krasom in z globokim sočutjem do tamkajšnjega človeka, v prebujanju erotike, v obtožbi socialnih krivic, v poglobljanju v verske in metafizične motive, v čutenju groze pred smrtjo in vdanju njenemu objemu.

Kljub temu se je čedalje globlje zavedal, da je rešitev sveta le v njegovi revolucionarni preobrazbi, »ko bo svet kakor vrt cvetoč in se najdemo bratje v njem, bratje pod sinjim nebom in soncem zlatim, iz Evrope, Azije, Afrike, Avstralije in Amerike, črni in beli, vsi od ene bele ljubezni bogati...« V svojem prepričanju o pravičnejšem svetu je Kosovel že kot mlad dijak zapel proletarcem: »Nosite glave pokoncu, uprite pogled svoj k soncu, iščite v njem si moči! Nočete? ... Mar se bojite ljudi, ki nimajo žuljavih rok?«

Verjetno je Kosovel prišel do teh socialnih ugotovitev ob dijaških ekskurzijah v delavska središča, kot na primer v Ruše, Falo in na Jesenice, ki jih je vodil njihov profesor Karel Ozvald. Z izleta v jeseniško železarno je Kosovel napisal celo socialno črtico. Tako je v mladem pesniku rastel upor in protest proti obstoječim razmeram, postal je pesnik teptanih in zavrženih, pesnik socialnega zla in oznanjevalec novega časa, kjer bodo vsi tisti po kletah in podstrešjih našli svoj prostor na soncu. V smehu kralja Dade satirično ugotavlja. »Nenadoma se je izkazalo, da je rdeča večerna zarja državi nevarna. Zato se zapre večerna zarja vsakokrat, ko se bo prikazala, v črno morje. Z rdečo zarjo aludira na komunizem, medtem ko s črnim morjem na nasilje reakcionarne oblasti, na črni fašizem, ki se je že tedaj bohotil po Evropi. Ob spoznanju pa, da je vsa Evropa zgrajena na socialni krivici, laži in zaslužnjevanju, se mu je zazdela neznatna njegova osebna bolečina. Sredi te zmešnjave togoten vzdikne:

*»Hej, ljubica, ti bi jokala?
A jaz ne morem jokati.
Trd sem kot jeklo,
ki mora srca prebosti.«*

Zakaj:

*»Nova doba prihaja,
ko bo vsak delavec človek,
ko bo vsak človek delavec.
Nova doba prihaja
z uporom sužnjev.«*

Prijatelju Cirilu Debevcu je Kosovel 10. septembra 1925 pisal: »Veš, kaj je merilo te naše trdnosti? Da pravzaprav nič ne upamo od svojega dela, ne častnih zaslug, ne redov ne plačila, da samo želimo, da hočemo delati, delati, delati. Midva ne bova nikoli častna občana mesta Ljubljane...«

S trdno vero v delo in poslanstvo mladih, vzdikne:

*»In naše delo je trd granit
in naše sanje so suho zlato
in naše sanje niso privid.
Bodočnost je tistega, ki veruje v njo.«*

Kosovelova so vznemirjali in globoko v njem odmevali slovenski in evropski politični škandali, ki jih je v svojih konstrukcijah postavljajl v slikovitih podobah

na sramotilni oder. Kazal ni samo ostrega odpora proti skrajnim oblikam nacionalizma v Italiji in Nemčiji, temveč tudi proti novim metodam evropskega in ameriškega kapitalizma, proti simptomatičnemu razkroju Društva narodov itd. Ob vsem tem pa je obžaloval kulturno in socialno reakcionarnost slovenskega izobraženstva in sočustvoval do socialno trpečih s trdno vero, da bo naposled človeštvo le našlo svojo pravo pot.

Ob teh vznemirljivih dogodkih si je osvajal celo nov pesniški izraz — konstruktivizem, ki naj bi izražal »v živi, svobodni organični obliki« duhovni boj za rešitev vsega človeštva.

Srečko Kosovel je dozoreval in izgoreval. V dobrih petih letih je napisal okrog 560 pesmi, nad dvestopetdeset kratkih črtic in osnutkov v prozi, okrog trideset dramskih zasnov in fragmentov in nad sto kratkih esejev, razprav in misli. Nedoumljivo delaven se je boril za zmago duha, ko je v sebi vedno močnejše čutil prezgodnjo smrt. Ko bi moral zaživeti široki svet moža, so vztrepetale njegove peruti. Vedel je, kot sta vedela Kette in Murn, da smrt, ki jo je nosil v sebi, se ne da premagati: »Moje srce in vse življenje in moja ljubezen je vse premajhno, da bi to preprečilo.«

Še je šel na pot, ko je življenje padalo nanj. Iščoč novih sil se je vračal na Kras kakor v letih učenja in duševnega iskanja. Tedaj je zapisal v svoj dnevnik: »Delo je naša etika, umetnost naša religija, a naš cilj je socializem.« V tem smislu je tudi urejeval list Mladino in vodil krožek »Ivan Cankar«, nastopal na raznih literarnih večerih; njegova beseda je ostro obsojala socialno zlo in klicala k uporabi in preoblikovanju sveta. Preroško je napovedoval propad stare kapitalistične Evrope, ko bo zaplapolal kres revolucije. Iz njegovega dela skoraj ni bilo več prepoznati plahega in tihega pesnika. Vse to je delal poleg študija slavistike, romanistike, primerjalne književnosti, čiste filozofije in umetnostne zgodovine.

Hodil je tudi med delavce in v svojem pomanjkanju in gladi reševal socialna vprašanja. Tedaj je imel krog mladih, naprednih izobražencev v načrtu nastope v delavskih središčih. Prvi tak sestanek z delavci je bil 23. februarja 1926 v Zagorju ob Savi. Na tem sestanku, ki ga je zasnoval in pripravil Mile Klopčič, so bili s Kosovelom še tovariši Ciril Debevec, Alfonz Gspan in Bratko Kreft. Večer v polni ondotni občinski dvorani je potekal v dokaj revolucionarnem ozračju. Tema Kosovelovega predavanja je bila »Umetnost in proletarec«. Večer je odlično uspel, nato pa so se predavatelji za kratek čas pomudili v rudniški restavraciji, od tam pa so odšli na postajo, kjer so čakali na nočni vlak za povratek v Ljubljano. Bil je strupen mraz in Kosovel je ob čakanju na postaji hudo prezebal in trepetal od mraza. Posledice so bile kmalu tu — influenza z visoko vročino, ki ni hotela odnehati. Razen tega se mu je pojavila na levem očesu otekline s hudimi bolečinami v čelni duplini. Po štirinajstih dneh ležanja in devetnajstih dneh bolovanja je bil tako oslabel in izčrpan, da je sam ugotovil: »V sobi sem preživel devetnajst dni, kar je dovolj za vsakega kristjana in preveč za vsakega človeka.« Šele ko se je počutil nekoliko boljšega, se je odpravil 27. marca 1926 na Kras v upanju, da mu bo v materini oskrbi popolnoma odleglo. Toda bolezen se je ponovila. Spet je bila potrebna zdravniška pomoč. Diagnoza zdravnika specialista se je glasila — vnetje možganske mrene.

Pesniku Kosovelu ni bilo več pomoči. Po dveh mesecih mučnega bolehanja, med upanjem na zdravje in kletvijo v brezupju, je 27. maja 1926 bolezen pokončala dva-
indvajsetletnega kraškega poeta, enega izmed najnadarjenejših iz povojnega rodu. Čeprav je moral umreti tako mlad, se je z ognjem trpljenja zapisal v zgodovino slovenske književnosti. Kljub veliki želji, ni dočakal izida svoje prve pesniške zbirke

Zlati čoln, ki jo je pripravljajl v zadnjem letu svojega življenja. V zvezi z zbirko se je bil oglasil kritik, ki nikoli ni pomislil, da »njegova modrost morda vendarle ni modrost«, pa je kljub temu pesnika v pismu poučeval »odkrito in ostro«, da je še »nezrel«, da je »konjunktorno delo, če si drzne izdati knjigo pesmi...« O tem je 10. septembra 1925 Srečko Kosovel pisal prijatelju Cirilu Debevču: »Zbirko mislim res izdati. Dobra je in me zanjo ne bo sram. Veš, da se ne obožujem in sem ves kritičen. V zbirki ne bo nobenih pesmi, ki so bile že priobčene. Sicer jih bom pokazal tako še poprej tebi in krožkovcem. Naslov ji je 'Zlati čoln', zakaj, ti bom že povedal. Sicer bo zbirka sama komentirala naslov in obratno. In to je prav! Moj brat je izvedel, da jo mislim izdati in mi je že pisal strogo, očetovsko pismo, ki ti ga že pokažem. Da sem 'konjunkturist', sem zvedel šele tedaj. Zbirka bo imela uvod, ki bo izzival, jaz sem jo vesel. V njem bom citiral tudi to pismo, ki je značilno... Hvala Bogu, poguma imam veliko in to je moje orožje. Želim ga tebi in nam vsem. Vsem, ki nas imajo za otroke, bomo z otroško nesramnostjo pokazali, kaj smo. Dobro, da nas 'ne priznavajo', bomo vsaj prisiljeni delati, boriti se...«

Razlog za Srečkovo prizadetost je bilo pismo njegovega brata Stana, ki mu ga je pisal 29. avgusta 1925 iz Ljubljane v Tomaj in mu v njem ostro odsvetoval, da bi preuranjeno izdajal pesniško zbirko. Na vprašanje, zakaj je napisal to pismo, je Stano Kosovel pojasnil Alfonzu Gspanu nekako takole: »Vzroki tičijo v generacijski razliki (Stano je bil 9 let starejši od Srečka), zaradi neinformiranosti o Srečkovem literarnem delu, kajti po tistem, kar je bil dotlej objavil v raznih obrobnihi listih, si ni mogel ustvariti sodbe o kvaliteti bratovega literarnega prizadevanja, dalje v skrbi za njegovo dobro ime in sploh za raven našega leposlovja; nikakor pa niso bila vmes kakšna osebna nasprotstva in ambicije.«

Razumljivo, da je vsebina tega pisma Srečka močno prizadela, kot pa izvemo iz pisem je to zadevo kmalu prebolel in skoraj do konca, do prezgodnje smrti za trdno upal, da bo zbirka Zlati čoln, kamor je uvrstil 45 še neobjavljenih pesmi, naposled le izšla. Da pa se to ni zgodilo, tiči poglobiten vzrok v založniku Ivanu Albrehtu, ki finančno ne bi zmoget kriti objavo podobne pesniške zbirke.

Srečko Kosovel je v vsem svojem delu slutil tudi velike, bližajoče se dni. Ni jih doživel, ni dočakal svobode, »ki vihra na konju vsa goreča, vsa blesteča« tudi čez Kras. Vendar je v njegovem imenu prepeval partizanski pevski zbor in se borila za svobodo Slovenskega Primorja Kosovelova partizanska brigada, borila se je v imenu njegovega duha, njegove pisane besede, s katero je dvignil teptane in ponižane brate ter jih popeljal v boj za nacionalno in socialno osvoboditev.

V bogatih kočijah se vozijo...

*V BOGATIH kočijah se vozijo
baroni, tatjè, bankirji,
mimo mladih kostanjev, skoz jasni večer
ob nas siromakov špalirji.*

*Poznam te obraze, te tihe oči,
lokave, mežikujoče;
tatù, ki na čelu zapisan jim je,
izbrisati ni mogoče.*

*V glasè rokavicah se skrivajo
tatinski dolgi prsti —
dà, kradli so in prešèštvali
in ubijali vse po vrsti.*

*In kaj je napravil pravični Bog?
Nasul jim je bogastva,
blagà in časti in odel jih povrh
še z gloriojo veličastva.*

*Tako se vozijo tatjè
in hudò mi je siromaku,
ves truden in lačen in ves bolan
se spotikam ob vsakem koraku.*

*O kaj sem ti storil, pravični Bog?
Ali nisem nad tabo dvomil?
Pokaži mi v pismu zapoved svojò,
ki bi je ne bil prelomil!*

*Prešèštval sem in kradel sem
in ubijal — preštej vse tiste,
ki so me ljubili; razžalil sem
in ubil njih duše čiste.*

*In svojo dušo, nedolžno vso,
sem bil razžalil, oskrunil,
ubil sem jo — o dolg račun,
ki sem ti ga naračunil!*

*Zdaj prihajam z njim: Plačilo sèm!
Kakor drugim tako tudi meni!
Zdaj trkam na vrata: Plačilo sèm,
saldiraj račun pošteni!*

Cvetko Zagorski

Človečnost in vojna

Bila sva dva in govorila sva o človečnosti. Človek z malo začetnico in Človek z veliko, človečnost in vojna, človečnost v revoluciji, človek in oblast, človečnost v literaturi. Stara vprašanja, pa zmeraj spet nova. Reka življenja jih naplavlja kot naplavlja trupla, ki jih je bila pogoltnila.

— Hm, človečnost, je menil Pavle. Samo to je zinil, bolj sebi kot meni, in se z našobljenimi ustnicami in zatisnjenimi očmi zamislil. Počakal sem, da se je zbral in srknil požirek jeruzalemca.

— Človečnost. Vse lepo in prav, zmeraj sem bil za človečnost. To je pravzaprav moja slaba stran. Zaradi te svoje pismarske človečnosti sem že marsikomu prizadel kaj hudo nečloveškega. Poslušaj in videl boš, kako sumljive vrednosti je. Kot da bi hotel priti suh čez vodo.

Kakor da bi sedel za tole mizo, ga vidim, komandanta divizije. Bilo je spomladi štiriinštiridesetega, ko sem bil tam pri propagandi, se pravi, urejal sem poročila z bojišč, pisal brošure, navduševal borce — sicer pa dosti premišljal o človečnosti in tudi razpravljal o njej kdaj pa kdaj med štirimi očmi.

Sedel je za prazno hrastovo mizo, na klopi, in s širokim hrbtom zaslanjal majhno prekrižano okno. Na steni za njim, na obeh straneh, so bile svete podobe, Marija z Jezuškom in sveti Florijan, barvane na steklo, v kotu križ. Stara kmečka hiša pač, s široko pečjo, nizka, z majhnimi okni, ki so komaj prepuščala kaj svetlobe, mračna, pa vendar vsa svetla — komandant jo je naredil tako. Spričo njega je vse izginjalo, podobe, oprava, nas nekaj partizanov, ki smo bili slučajno navzoči, po opravkih. Visok, plečat, zravn, čistega pogleda in obraza, tak je bil naš komandant.

Pred kakšno uro je bilo nehalo pokati z glavne ceste za vasjo in medtem ko je razpošiljal in sprejemal patrole, se je tudi obril, umil in preoblekel. Zlati našitki na novi uniformi so blesteli, ko da hočejo častiti junaka in slaviti roke, ki so mu jih bile našle.

Ne vem, kaj so čutili trije Nemci, ko so se znašli pred njim, ujetniki v tej gorati, sovražni slovanski deželi na robu njihovega rajha, do pred pol ure še do zob oboroženi, v sklopu elitne divizije, siti in naduti. Zdaj stoje pred kmečko hrastovo mizo, za njo pa sedi ud številčno neznatnega naroda, obsojenega na smrt, komandant partizanske vojske v vlogi sodnika.

Gotovo so pričakovali vse prej kot takšnole srečanje, potem ko so jih pripeljali naši fantje zvezane skozi vas in v tole hišo. Glave, polne predstav o lastni večvrednosti in o divjih ušivcih so morale doživljati hudo zmedo.

Zahajajoče sonce je obsijalo omizje, komandanta onkraj mize in tri premagance tokraj, in zdelo se je, da so samo ti še v sobi. Komandantove oči so trikrat trenile, trikrat se ustavile na obrazih vsakega od trojice.

»Razvežite jih,« je ukazal in vzel med prste nemške papirje, ki jih je bil položil predenj vodja patrole. Pobrskal je po njih, pa jih precej spet odložil, kot da ga ne zanimajo. Obrnil se je k Nemcu, ki je imel na ramah podčastniške našitke.

»Kako se pišete?« je vprašal v okorni nemščini, ostro, kot da bi klestil veje, z glasom, ki ni puščal nobenih vrat odprtih. Kot gorsko jezero modre oči so gledale v Nemca jasno, rekel bi: čisto, obenem pa tako sovražno, da je morala ledeneti ujetniku kri v žilah. Vsa komandantova drža je pričala o duševnem miru bojevnika za pravično stvar, o samozavesti zmagovalca, o njegovi telesni in duhovni moči, ki je usoda treh nemških vojakov ni mogla načeti.

Ujetnik na vprašanje ni odgovoril, pa tudi pogleda ni umaknil. Zabodeno, nepopustljivo je zrl v komandanta — sodnika. Poln, okrogel moški obraz, nabit z maslom in jajci, je spreletavala smrtna resnost, mesnate ustnice, vajene nacističnih koračnic, hajlanja in ukazovanja, so se stiskale, lesenele.

»Kako se pišete!« je ponovil komandant, zdaj že besen.

Nemcu so ustnice vztrepetale, a ni jih odprl. Stal je negibno, kot soha, le oči so dobivale vse bolj moten, nečloveški lesk. V svoji kljubovalnosti so še strmele v komandanta, a že gledale v nekaj, česar mi nismo videli. V obraz, v ta siti, oholi, še malo prej zadovoljni nemški obraz, zdaj hoté brezčuten in otrpel, se je zarezalo nekaj novega — v možu se je nekaj do dna sprevračalo.

»Gut!« je rekel komandant odločno, vendar pomirjeno, kot da je dobil najbolj zadovoljiv odgovor, še enkrat zaničljivo ošinil podčastnika, pa se obrnil k drugemu ujetniku.

»Boste odgovarjali?« ga je vprašal.

»Bom,« je ta rekel tiho in voljno. Ne da bi čakal nadaljnjih vprašanj, je začel blebetati, da sploh ni Nemec, marveč Francoz, da je bil prisilno mobiliziran, da ima ženo in dva otroka. Iz žepa je privlekel fotografijo in jo vrtel med prsti, pa je komandant ni hotel niti pogledati.

»Ste vi nemški vojak?« je presekal komandant nevojaški prizor. »Odgovarjajte na vprašanja!« In je vpraševal, kot da poveljuje: katera divizija, od kod, kam, kakšna oborožitev. Ujetnik ni mogel tajiti: bil je pripadnik elitne eses divizije Tod. Za komandanta pa se je zdelo, da ni prav nič radoveden, tako malomarno je poslušal. Kot da že vse ve in sprašuje bolj zaradi dolžnosti. Sredi nekega odgovora se je nenadoma obrnil še k tretjemu Nemcu s prav takimi vprašanji. Tudi ta je odgovarjal.

Prejšnji Nemec pa se je prestopil, kot da je pravkar opravil težak izpit, pa še ne ve, če je izdelal.

Ujela sva se z očmi, kot da nisva v različnih uniformah, vsaksebi delj, kot če bi bila na različnih svetovih. Jaz — slovenski partizan v sferah človečnosti, on — okupatorski vojak v sferah smrtnega strahu.

»Moja družina, otroka,« mi je začel pripovedovati zavzeto, kot da me hoče prepričati o ljubezni do svojcev, o svoji povsem nevojaški naturi, o tem, kako grdo bi bilo storiti kaj žalega tako ljubečemu soprogu in očetu, tako blagemu človeku. Res sem vzel fotografijo v roke in si jo ogledal. Tudi poslušal sem ga: da ni za Hitlerja, da še ni izstrelil puške na partizana ...

»Kaj boste naredili z menoj?« Oči so se mu orosile. »Saj me ne boste ustrelili?«

Počasi sem odkimal, premišljeno. Saj se je dogajalo, da so prestopali nemški vojaki na našo stran. Zares se mi je zazdelo, da bi bilo povsem nemogoče, da bi tega ujetnika ustrelili, kot se mi je zdelo za podčastnika logično, da ga bomo.

Nemec je z obema rokama zgrabil mojo dlan in čeprav sem imel neprijeten občutek, sem pustil, da mi jo je iz hvaležnosti stisnil.

»Hvala, hvala,« je ponavljal hlastno.

Lažno idilo je zmotil komandant. Mudilo se mu je, hotel je zasliševanje končati.

Oprt z dlanmi v mizo je dvignil svoje veliko telo in se nagnil naprej. Iztegnil je kazalec proti podčastnikovim prsim. Njegove čiste modre oči so se svetile sovražno kot jekleno rezilo.

»Vi iz elitne eses divizije Tod!« je rekel vsem trem, zlog za zlogom. Nekaj hipov je bila v izbi tišina, da bi slišal pasti iglo. Našitki na iztegnjeni komandantovi roki so zlato žareli. Moj in vsi drugi obrazi so bili v mraku vsak drugačen, a nobeden tako čist kot komandantov.

»Zdaj boste resnično — tod!« je izrekel po premolku sodbo, tiho in s takim poudarkom, ko da bi že sama beseda ubijala.

Podčastnik je rahlo zanihal, zatisnil oči, jabolko v goltancu mu je poskočilo. Glava, ki se mu je že prej povescila, je zdaj omahnila do prsi.

Nemec — Francoz me je začudeno, zaklinjajoče pogledal. Še preden se je utegnil zrušiti na kolena, je komandant odločno odmahnil s hrbtno stranjo roke in straža je ujetnike odpeljala. Ni minilo nekaj minut, ko so za hišo počili streli...

Vidiš, ta prizor med komandantom in tremi ujetimi esesovci je bil eden najsvetlejših v mojih partizanskih letih. Tako vojaško čist, človeški je bil, da bi bolj ne mogel biti. —

Pavle je obmolknil. In ko niti jaz nisem zinil nobene, je dotočil, čeprav je bilo rumenine v kozarcih še do polovice. Pogledala sva si iz oči v oči in izpraznila — na zdravje vseh, ki so preživel, predvsem pa na komandantovo, in vseh, ki jim še steče kdaj pa kdaj beseda tudi o človečnosti. Taki in drugačni.

Alojz Gradnik

Rožnik

*V hoj, borov in kostanjev plašč ovit,
bliščeč ves v svitanju že zore rane,
z megló pokritim hišam si Ljubljane
v poletju, v zimi, vdilj ves zelen ščit.*

*S stezic se tvojih vrača duh spočit,
naj v tvoji cerkvi išče božje hrane,
naj rose balzam na srcé mu kane,
naj v raj planin zahrepeni mu vid.*

*On te je ljubil, on je bil tvoj gost
in ti si bil ko lestva mu in most
v morjá daljine in v nebá višine.*

*Kdo tu mu brisal solz je slano sled?
Kdo mu duhá je lajšal bolečine?
Samó ti veš. On sam je brez besed.*

Drugo veliko kulturno gibanje so bili kmečki punti v šestnajstem in sedemnajstem stoletju. Vsaka ped svobode, ki si jo pribori ljudstvo je korak naprej v kulturi. Tisti obupani, v svojem obupu do blaznosti pogumni kmetje, ki so požigali graščine in ki so se upirali cesarski vojski s kosami, cepci in vilami, tisti kmetje, ki so obešali valpte in gnali graščake pred plug, niso bili manjši delavci na polju slovenske kulture nego Trubar in Dalmatin. — Matija Gubec, ki so ga posadili v Zagrebu na razbeljen tron ter mu dali na glavo razbeljeno krono in mu potisnili v roko razbeljeno železo, zasluži v vèkomen spomin tron od brona na Markovem trgu in krono od zlata. — Trubar in Dalmatin sta zapisala v knjigo spomenik slavnega svojega dela, puntarski kmetje so ga zapisali v kamnito slovensko zemljo s svojo vročo krvjo . . .

Ivan Cankar

Dr. Tone Zorn

Pogajanja s Korošci aprila in maja 1945

Druga polovica leta 1944 in še zlasti prvi meseci leta 1945 so pred nekdanje avstrijske politike znova postavili vprašanje ohranitve nekdanje avstrijsko-jugoslovanske meje na Karavankah. Lahko zapišemo, da je bil pri tem v nemajhni meri prisoten strah pred južnim sosedom, kakršnega srečujemo na avstrijskem Koroškem vse od plebiscita dalje. Značilno za to vzdušje tridesetih let je na primer naročilo takratnega predsednika republike Avstrije Miklasa koroškim deželnim oblastem ob nacističnem puču julija leta 1934, naj poskrbijo za varnost meje z Jugoslavijo. V Miklasovem spominskem zapisku beremo, da mu je ob tem ravnatelj koroških deželnih uradov Wolsegger zagotovil tako varnostne ukrepe v deželi, kot tudi »varovanje jugoslovanske meje, od koder v nevarnih časih delujejo vedno proti Koroški« (!) (prim. Die Erhebung der österreichischen Nationalsozialisten im Juli 1934, Wien 1965). Z aprilsko vojno leta 1941 je izgledalo, da je ta »nevarnost« odstranjena ter z okupacijo Gorenjske in slovenske Štajerske zagotovljena varnost »svobodne in nedeljene Koroške« v mejah tretjega rajha.

S približevanjem konca druge svetovne vojne pa se je vedno bolj postavljalo vprašanje prihodnosti južnokoroškega, pretežno s Slovenci poseljenega dela predvojne avstrijske Koroške. Bolj ko se je bližal konec vojne, tembolj je bilo, po vsem, kar danes vemo, opazati prizadevanja predstavnikov nekdanjih političnih strank na Koroškem (komunisti so bili izjema) pa tudi reprezentantov koroškega nacizma, kako bi obranili celovitost dežele ob dokončnem zlomu nacizma.

Znano je, da je bila med cilji slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja na Koroškem tudi pritegnitev prebivalstva nemškega jezika v boj proti nacizmu. Zato je aprila 1945. leta tudi sprejelo predlog predstavnikov dela nenacističnih koroških krogov, da bi prišlo do medsebojnih stikov. Nameni avstrijskih pobudnikov slovenskemu narodnoosvobodilnemu gibanju seveda niso bili znani, danes pa vemo, da jih je pobudila podobna misel kot Miklasa leta 1934, namreč želja po zavarovanju nekdanje karavanske meje, ali drugače rečeno: dobiti obljubo, da ne bi enote jugoslovanske vojske prekoračile Karavank oziroma, da bi enote Koroškega odreda zapustile prostor medvojne avstrijske Koroške. Vemo tudi, da je bila avstrijska akcija usklajena s prizadevanji Mainrada Natmessniga, namestnika nacističnega

gauleiterja Koroške dr. Friedricha Rainerja, pa tudi generalnega vikarja celovške škofije dr. J. Kadrasa. Natmessnig je celo dosegel, da je bil prostor enega sestankov predstavnikov slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja in nekdanjih avstrijskih političnih strank »eksteritorialen«, se pravi, da so bile nacistične oblasti seznanjene s temi stiki, medtem ko je slovenski predstavnik izvedel o »eksteritorialnosti« šele na sestanku.

Partizanom je željo celovških pobudnikov medsebojnih stikov sporočil mesar Antonitsch (Antonič) iz celovškega šentpeterskega predmestja. Sporočil je, da je v Celovcu organizacija imenovana Österreichischer Ring ter njeno željo, da bi se sestal orožniški polkovnik Josef Stossier s predstavniki slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja. Do prvega sestanka je nato prišlo 13. ali 14. aprila v bližini Podkrnosa, na cesti, ki pelje iz Zrelca proti vzhodnemu vnožju Gur. Na sestanek je Stossier prišel z avtomobilom. Kolikor se da danes rekonstruirati, so slovenski predstavniki v tem in v kasnejših razgovorih jasno formulirali stališče, da je slovensko narodnoosvobodilno gibanje pripravljeno sodelovati z avstrijskimi antifašisti. 19. aprila bi moral biti drugi sestanek, do katerega pa ni prišlo, pač pa sta se slovenska udeleženca prvega sestanka Miha Rigl-Peter in Mirko Kmet s Stossierjem znova sestala 25. aprila v bližini Žihpolj. Značilno je, da sta Stossierja za ta razgovor pooblastila ravnatelj koroških deželnih uradov Wolsegger in že omenjeni Natmessnig. Slovenska predstavnika sta tudi tokrat ponovila stališče, ki se v bistvu ni ločilo od tistega, podanega na prvem sestanku. Zahtevala sta tudi takojšnjo izpustitev vseh zapornikov iz celovških zaporov ter da je treba s skupno akcijo ujeti gaulajterja dr. Rainerja in osvoboditi Celovec. Na sestanku je Stossier povedal, da se njegova organizacija pripravlja za odpor, vendar pa je kmalu sledilo pojasnilo, da so esesovci v Celovcu pač taka sila, da se je nemogoče z njimi vojaško spopasti, vzrok da Avstrijci ne napadejo pa da je tudi težavno vojaško manevriranje na ozkem prostoru med Dravo in Celovcem.

Avstrijski viri poročajo, da je bil pobudnik orisanih stikov nekdanji plebiscitni deželni upravitelj ter kasnejši deželni glavar dr. Arthur Lemisch. Po njegovem naročilu se je nekdanji plebiscitni bojevnik major Kohla povezal z medvojnim predsednikom koroškega deželnega zbora ter deželnim tajnikom socialnodemokratske stranke Juliusom Lukasom. Ta naj bi po njegovi zamisli še žive in dosegljive »demokratske deželne poslance« povabil k seji »deželnega zbora«, da bi na njej izvolili začasno deželno vlado. Vir nadaljuje: »prav tako se je polkovnik Stossier, ki so ga oficirji izbrali za ilegalnega poveljnika nekdanjega nadomestnega polka... v Celovcu, pogovarjal v gozdu pri Podkrnosu s političnim komisarjem (partizanskega, op.) odseka Jug, da bi preveril možnosti za sodelovanje«. O sestanku 25. aprila avstrijski vir netočno poroča, da so partizani obljubili, da bo »partizanska grupa Jug (pač Koroški odred)« vkorakala v celovski prostor šele tedaj, ko ne bo več nevarnosti prelivanja krvi (Josef Maderner, *Gegenwartsgeschichte Kärntens, Klagenfurt* 1966).

Sledil je sestanek v Loki pri Vetrinju 5. maja zjutraj. S slovenske strani se ga je udeležil Slavko Bem, medtem ko je bil na avstrijski strani poleg polkovnika Stossierja še njegov prijatelj Karl Bauer, po politični pripadnosti krščanski sociallec, kljub članstvu v nacistični stranki. Stossier je na sestanku priznal, da je slovensko osvobodilno gibanje na Koroškem vojaško ter politično močno in ga tako Avstrijci ne morejo ignorirati; zato je tudi stopil v stik s slovenskim osvobodilnim gibanjem, v želji, da bi Avstrijci in Slovenci skupaj napravili konec Rainerjevi vladavini na Koroškem. Predlagal je dalje skupno zasedbo Celovca ter

pri tem menil, da ima avstrijsko osvobodilno gibanje za seboj približno divizijo vojske ter celovško varstveno policijo. Tako kot na sestanku 25. aprila, je tudi tokrat postavila slovenska stran vprašanje izpustitve pripadnikov osvobodilnega gibanja iz celovških zaporov. V ta namen je Bem izročil Stossierju seznam zaprtih Slovencev, na katerem je bila tudi Majda Vrhovnik, ki pa je bila ustreljena že dan popreje. Izpustitev zapornikov je bila tudi edini pozitiven rezultat dotedanjih pogovorov slovenskega osvobodilnega gibanja z Avstrijci. Poleg tega je bilo izpuščeno iz celovških zaporov tudi več Avstrijcev, ki pa so jih gestapovci v glavnem ujeli in postrelili.

Iz tega časa bi omenili še sestanek Mihe Rigla-Petra s predstavniki nekdanjih avstrijskih političnih strank v celovškem šentpetrskem predmestju dan pred vkorakanjem britanske in jugoslovanske vojske v Celovec (sestanek je bil očitno 7. maja). Tudi tokrat je bil za zvezo Antonitsch. Podobno kot na predhodnih, je tudi na tem sestanku tekla beseda o osvoboditvi Celovca, o avstrijskih stališčih, nacionalnem vprašanju ter o skupni protinacistični akciji. Z avstrijske strani so se tega sestanka udeležili prihodnji koroški deželni glavar, socialist Ferdinand Wedenig, komunist Jokl ter krščanski sociallec Grossauer.

Vzporedno s temi pogovori je šla akcija Mainrada Natmessniga ter predstavnikov predvojnih političnih strank za prenos nacistične oblasti na Koroškem v roke predstavnikov teh strank. Šlo je za edinstveno prizadevanje na ozemlju nacističnega rajha, njegov namen pa dosega tako obliko oblasti, ki bi jo Angloamerikanci kot predvidena zasedbena oblast priznali. Z ustanovitvijo take vlade so predstavniki nekdanjih političnih strank (komunisti so bili tu izjema) upali prehiteti jugoslovansko armado ter si že vnaprej zagotoviti nekdanjo karavansko mejo. Temu je, kot smo videli, služil tudi Stossierjev nastop.

V prvih majskih dneh leta 1945 so v celovški deželni hiši tudi ustanovili petnajst-članski socialistični klub, medtem ko se je 5. maja v Natmessnigovi navzočnosti konstituiral poseben deželni odbor, ki so ga sestavljali Julius Lukas, Schatzmayr, Karl Newole, Herke, prihodnji deželni glavar Hans Piesch ter brata Enzfelder. Sledil je razgovor novoustanovljenega deželnega odbora z gauleiterjem dr. Rainerjem, ki se je ob tej priložnosti pismeno zavezal, da bo v danem trenutku vladni in upravni aparat izročil za Britance »znosnim«¹ predstavnikom nekdanjih političnih strank. Sklepe razgovora je kasneje protokoliral notar Alois Kraker (Maderner, cit. d.). In kot je znano, so Britanci po prihodu v Celovec tako formirani deželni odbor v določeni meri tudi priznali ter ga izkoristili kot protiutež oblasti in avtoriteti Osvobodilne fronte za Slovensko Koroško.

Florjan Lajmiš

Baski med špansko garoto in Giscardovimi policaji

Pred slabim letom, v noči od 25. na 26. april lani, je vlada zdaj že pokojnega šefa španske države Francisca Franca razglasila izredno stanje v goratih provincah ob meji s Francijo. To je bilo že šesto izredno stanje v domovini Baskov od leta 1967. Vojaška sodišča so dobila oblast, ki presega pristojnosti, kakršne priznava mednarodno pravo. Lahko so sodila za politične in kazenske prekrške že na podlagi zelo samovoljnega kriterija, kot je na primer sum. Posledica tega je pomanjkanje kakršnegakoli jamstva za osebne svoboščine, ki so bile že sicer omejene do skrajnosti s Francovim »zakonom proti nasilju«.

Zaradi poslednjega izrednega stanja in usmrtitve dveh mladih Baskov in še treh mladih Špancev je protestiral ves svet, španski fašistični režim pa je še enkrat dokazal, da ni računati s postopno evolucijo in političnimi spremembami. Tega so se dobro zavedali tudi voditelji Baskov, najstarejšega evropskega naroda, ki se v svoji novejši zgodovini že 38 let bojuje za svojo avtonomijo oziroma neodvisnost. Bojevali so se na svojih tleh, v tujini, v vrstah francoskega odporniškega gibanja in v francoski armadi.

Vlada v Madridu je na tihem napovedala neizprosno vojno svobodoljubnim Baskom. Razlogov ni težko najti. Član baskovske nacionalistične stranke Jose Antonio de Agire je 7. oktobra 1936 sestavil prvo vlado dežele Euskadi, kakor v svojem jeziku Baski pravijo svoji domovini. Ta vlada je kovala svoj denar, imela je svojo zastavo, izdajala je potne liste in organizirala demokratično oblast. Bil je to čas začetka državljanske vojne v Španiji. Prva vlada Baskov je padla 23. avgusta 1937. leta, potem ko se je njena vojska eno leto pogumno bojevala na fronti od San Sebastiana do Santanderu. Premagalo jo je 50.000 mavrskih plačancev, dve oklepni diviziji fašističnih črnosrajčnikov, 45 topniških baterij in bombe iz 120 letal italijanskega in nemškega legionarskega letalstva. Republikanski Baski so izgubili 50.000 ljudi, 2.000 pa jih je odšlo v izgnanstvo.

Baski so pred 38 leti izgubili bitko pod bombami legije Kondor v Guernici in pod tanki ter metalci min italijanskih in maroških plačancev v Bilbao in Santanderu. Tiste baskovske čete, ki so se rešile pred pokolom in se umaknile na francosko stran, so bile osuple nad svojimi rojaki. Spodnji Pireneji so bili tedaj

Pablo Picasso: Guernica (detajl) — raztrgana in rjoveča bitja pričajo o grozi fašističnega nasilja

pod vplivom reakcionarjev, zato je imelo prebivalstvo Baske iz San Sebastiana, Iruna, Guernice in Bilbao za komuniste, ki niso vredni pomilovanja. Tuji turisti so slikali umikajoče se bojvnike kot cirkuške živali, rojaki pa so jih žalili s tem, da so jih pozdravljali po fašistično, z dvignjeno desnico. Samo eno leto kasneje so oklepne divizije wehrmachta prav tam končale zasedanje francoskega ozemlja.

Pred državljansko vojno in po njej je baskovsko avtonomistično gibanje doživelo, da so njegovi, predvsem mlajši člani, zavzeli ostrejša stališča do neodvisnosti. Sestavili so program narodne enotnosti, ki zahteva združitev štirih baskovskih provinc na španski strani in treh na francoski strani meje med državama. Zahtevali so tudi ustanovitev resnične delavske partije. Že v začetku tega stoletja, s pojavom velikih sindikalnih organizacij, je dežela Baskov zaradi svoje industrije (»Baski imajo gore iz železa in srca iz jekla«, je priznal frankistični general Esparteo, potem ko je v ofenzivi ob Irunu občutil trdoživost baskovskih borcev), postala utrdba socialističnega, kasneje pa tudi komunističnega gibanja.

Ker so se Baski z izjemo karlistov iz Navarre postavili med državljansko vojno na stran republike, se je po zmagi fašizma začelo obdobje brutalnega spreminjanja Baskov v Špance. Pritisk je bilo čutiti povsod, v tovarnah ob Pirenejih, v jeklarnah, ladjedelnicah ob Biskajskem zalivu in globoko v gorah. Vse oblike samouprave so ukinili, iz šol in uradov so pregnali baskovski jezik, prepovedali so tiskati knjige. Toda Baski se niso vdali. Morda se ljudstvo ni povsem strinjalo z metodami narodnoosvobodilne revolucionarne in socialistične vojaške organizacije ETA (Euskadi Ta Askatasuna — Dežela Baskov in svoboda), vsekakor pa je razumelo njene cilje in motive. Njene akcije so bile odgovor na položaj v njihovi domovini, na izredno stanje, napade španske policije (noben Bask ni hotel biti policist, zato so tja prihajali Španci iz drugih krajev države), vedno večjo brezpravnost, umore ob običajnih prometnih kontrolah in podobno. Dogajalo se je, da v posameznih vaseh borci ETA niso uživali podpore, vendar pa jih tudi nihče ni izdal.

ETA je bila ustanovljena na španski strani Pirenejev leta 1959, na francoski strani pa so Baski dobili leta 1963 organizacijo Enbata (Veter, ki prinaša vihar). To je bil začetek resničnega zgodovinskega procesa, ki se je kmalu dopolnil, ko so h gibanju pristopili pristaši (karlisti) princa Huga Bourbonskega in Parmškega.

Zmerni republikanci iz baskovske nacionalistične stranke, oboroženi gverilci ETA in karlisti soglašajo v tem, da so Baski Irci Iberijskega polotoka. Prepričani so, da je Euskadi lahko tako, kakor Irska, ena sama svobodna republika in da tri »francoske« baskovske province nikakor ne smejo biti »Ulster« baskovskega naroda. Francoska organizacija Baskov Enbata — francoske oblasti so jo prepovedale, vendar deluje v manj strogi ilegali, kakor ETA na španski strani — trdi, da se Euskadi po številu prebivalstva (2,7 milijona) lahko primerja s 35 suverenimi državami, ki imajo manj prebivalcev, kakor Euskadi in z desetimi suverenimi državami, ki imajo manjšo površino (20.500 km²). Francoski Baski so se najprej zavzemali za ustanovitev baskovskega departementa, ki naj bi imel tako, kakor na primer Korzika status regiona. To so bile precej skromnejše zahteve, kakor pa so jih postavljali njihovi bratje iz »južnih« provinc. Kasneje pa se je začel jez med brati zmanjševati, zrasel je kmečki proletariat, ki je toplo sprejel borce ETA. Ena prvih stičnih točk je bila zahteva za uveljavitev moderne, direktne in splošne demokracije, ki bi temeljila na internacionalizmu in — samoupravljanju.

Pot do sporazumevanja je bila naporna, kajti program ETA je najprej temeljil na utrjevanju baskovske avtonomije, na ponovni združitvi njihovega ozemlja in uresničitvi družbenih ciljev, uresničljivih le z direktno akcijo in oboroženim bojem. Na svoji peti skupščini leta 1967 se je ETA razglasila za socialistično gibanje in izdelala osnovo za novi politični in organizacijski program, ki teži k izenačenju protimonopolističnega boja ljudskih množic z narodnoosvobodilnim bojem Baskov.

Tedaj je večji del gibanja pretrgal vsako zvezo z nacionalistično ideologijo in sprejel načelo, po katerem gre delavskemu razredu gonilna vloga v boju proti monopolistični buržoaziji in fašizmu.

Baskovsko vprašanje je tako zapleteno ravno zaradi tega, ker spopada med družbenimi razredi ni mogoče preprosto skržiti na boj za nacionalne zahteve. V tem se tudi zrcali ena od značilnosti političnega boja v tako zaostali industrijski državi kot je Španija. Ta značilnost je spoznanje, da je boj za samoodločbo narodnosti in za obnovo kulturnih vrednot vsakega naroda cilj tistih sil, ki delujejo v neki socialistični perspektivi. Gre za še nedokončani proces, v katerem se baskovske revolucionarne sile in revolucionarne sile cele Španije ramo ob rami bojujejo v težki bitki ne glede na različnost političnih strategij.

Slavko Rupel

Ivana Cankarja zbrano delo

Ivan Cankar ni samo največji mojster slovenske besede, pesnik, pisatelj, dramatik, kritik, in publicist temveč je v našem duhovnem življenju pomenil in še pomeni mnogo več. Bil je središčna postava slovenske moderne, prvi pisatelj, ki je spregovoril o narodni bedi, pokazal v pravi luči slovensko preteklost, udarjal po meščanski družbi in razkril gibalne sile slovenskega naroda in socialnega življenja. Slovensko književnost je dvignil na evropsko višino, ustvaril sodobno socialno dramo, napisal knjigo lirike, s svojimi kritičnimi in satiričnimi spisi pa je razkrival napake in se bojeval zoper zaostalost. Razumljivo je, da je zato morala biti po osvoboditvi, ko smo se lotili izdajanja zbranih del vseh slovenskih pesnikov in pisateljev prav Ivanu Cankarju, posvečena posebna skrb. Prva izdaja Cankarjevih zbranih spisov je izšla že kmalu po pisateljevi smrti v dvajsetih zvezkih. Po osvoboditvi je bilo treba misliti na novo izdajo, ki naj bi bila urejena po drugačnih vidikih, ki bi zajela vse Cankarjevo delo, poleg poezije, proze in dramatike tudi satirične in polemične spise ter korespondenco in ki naj bi ustregla povečanemu zanimanju za pisatelja, čigar zbrano delo sploh ni bilo več dosegljivo. Čeprav je bila izdaja Cankarja že od vsega začetka na programu zbranih del slovenskih pesnikov in pisateljev pri Državni založbi Slovenije, pa je trajalo do leta 1967, preden je lahko tega leta prišla na knjižni trg prva knjiga Cankarjevega zbranega dela. Tedaj je glavni urednik Anton Ocvirk v uvodni besedi k prvi knjigi zapisal o programu izdaje tudi sledeče: »Naša izdaja se razlikuje od obeh dosedanjih (poleg zbranih del so namreč po osvoboditvi izšla še Cankarjeva izbrana

dela pri Cankarjevi založbi v desetih knjigah) po zasnovi, ureditvi in obsegu in je notranje oprta na estetske vidike, čeprav ne pozna omejitev. Zajeti hoče vse, kar je Cankar napisal v verzu in prozi, drami in eseju, polemiki in članku. Celotno gradivo je razporejeno po temeljnih zvrsteh, kakor je to pri zbranih delih že utrjeno in v navadi, vendar tako, da je v skladu s pisateljevim razvojem in značilnostmi njegove umetnosti... Opombe prinašajo podrobne orise o nastanku Cankarjevih del obenem z navedbami, ki sodijo h genetični analizi kot taki, podprti s pisateljevimi pričevanji in literarnozgodovinskimi dokumenti, če opredeljujejo njihova snovna in motivna jedra, a upoštevajo tudi morebitna biografska ozadja.«

Da je prišlo do začetka izdaje pa je žal moralo preteči precej časa. Najprej je bilo treba dognati primerno znanstveno izhodišče, po katerem bi se ravnali. Tako sta se že od vsega začetka pojavljala dva koncepta ureditve zbranega dela, kronološki vidik in vidik ureditve po zvrsteh. Tudi pri opombah je bilo treba premagati stare koncepte, opombe osvoboditi pozitivistične navlake in jih modernizirati. Opombe naj bi se spremenile v analitične in genetične razprave, drugi del opomb pa naj bi predstavljal pripombe k besedilom. Nejasnosti glede glavnega urednika so bile odpravljene, ko je to delo prevzel Anton Ocvirk. Ta pa je okoli sebe zbral skupino mlajših slavistov in komparativistov, ki naj bi teamsko pripravili celotno izdajo. Tako se je izdaja oprla na misel, naj bi zbrano delo, predvideno na trideset knjig, izhajalo po zvrsteh z več so-delavci hkrati, na koncu pa naj bi se izdaja strnila v ubrano celoto. Tako je Janko Kos

prevzel skrb za izdajo Cankarjeve proze, France Bernik za ureditev Cankarjeve lirike, Dušan Moravec je prevzel skrb za dramatiko, Dušan Voglar za publicistiko, Jože Munda pa naj bi uredil korespondenco in tisto, kar sodi k njej. Tudi glede jezika, za katerega redakcijo je skrbel Stane Suhadolnik, specialist za Cankarjev jezik, je padla odločitev, da bo vse delo objavljeno v Cankarjevem pravem, pristnem jeziku z le najpotrebnejšo modernizacijo.

In tako so začele prihajati na knjižni trg posamezne knjige Cankarjevega zbranega dela. Prva in druga knjiga sta prinesli Cankarjevo liriko, med katero so izšli tudi tisti Cankarjevi verzi, ki so se ohranili le v rokopisni obliki. V treh knjigah Cankarjeve dramatike je bilo prvikrat razgrnjeno pred nami vse, kar je pisatelj zasnoval v tej literarni zvrsti. Objavljene so bile tudi v rokopisni zapuščini ohranjene variante in prvotne zasnove teh dram, ki kažejo, da je Cankar zasnoval nič manj kot enajst dramskih del z različno snovjo. Najobsežnejšo zvrst, prozo, je v številnih knjigah pripravil za objavo Janko Kos, kateremu so priskočili na pomoč še France Bernik, Dušan Voglar in Dušan Moravec. Bolj kakor pri dramatikah je bilo treba tu paziti na estetsko zaokroženo in smiselno sestavo knjig in utemeljeno razporeditev gradiva, saj se tu med seboj mešajo novele s črtico, povesti z romanom. Da bi bil prehod iz pesmi in drame v pripovedništvo bolj jasen in da bi spoznali silnice, ki so ga spočetka uravnale, je glavni urednik prispeval k 6. in 7. knjigi zajetno razpravo o tem prehajanju Cankarja iz tradicionalne slovenske proze v naturalistično in takoj nato v moderno z naslovom »Stilni premiki v Cankarjevem zgodnjem pripovedništvu. V enaki meri je izdaja uspela pri izdaji Cankarjeve publicistike in pisem. Medtem ko je prva izdaja zbranega dela prinesla 960 pisem, jih sedanja izdaja vsebuje kar 1487. Med novimi je kakih 200 pisem resnično dragocenih in pomembnih. Tako je torej izdaja Cankarjevega zbranega dela v zbirki zbranih del slovenskih pesnikov in pisateljev resnično znanstvena izdaja na sodobnem nivoju, izdaja, ki bo vsestransko osvetlila Cankarja in ga čimbolj približala današnjemu bralcu.

Prav zdaj so izšle tri knjige Cankarjevega zbranega dela. Knjiga z oznako 22 prinaša kot predzadnja knjiga proze pisateljeve spo-

mine na mladost, znane pod naslovom *Moje življenje*. Nato vsebuje knjiga povest *Grešnik Lenart*, ki sodi v vrh Cankarjeve proze ter črtice, ki jih pisatelj sam nikoli ni zbral. Vsa ta dela so nastala okrog leta 1914 in so pomembna zaradi pisateljevih spominov na mladost, v črticah pa je ohranil pisatelj spomin na nekatere svoje sodobnike. Pomembno je, da je analiza in geneza v knjigi objavljenih del tu še poglobljena.

Knjiga z oznako 23 je zadnja knjiga proze. Urednik France Bernik je v knjigo uvrstil zadnjo pisateljevo prozo, in sicer zbirko *Podobe iz sanj* in črtice nastale v letih 1915—1918. Značilno za to knjigo je to, da se je pisatelj odvrnil od svoje notranjosti in kot glavnega junaka teh krajših del upodobil vojno. Medtem ko je v prvih delih značilno še pisateljevo pesimistično obravnavanje vojne, je v zadnjih delih vse bolj optimističen. Tako so ta dela Ivana Cankarja vsi razumeli kot pisateljevo izpoved vere v prihodnost slovenskega naroda.

Štiriindvajseta knjiga zbranega dela prinaša v redakciji Dušana Voglarja Cankarjeve kritike in polemične članke, in sicer leposlovne ter likovne kritike ter članke, ki govorijo o kulturi in umetnosti. Zajemajo pa vse obdobje pisateljevega življenja od leta 1893, ko je objavil prvo kritiko v dijaškem listu, pa do leta 1918. Snov je tematsko razdeljena na dva razdelka, na kritike in članke, polemike ter feljtone. Posebno mesto zavzema spis *Bela krizantema*, pisateljev odgovor kritikom.

To so najnovejše tri knjige Cankarjevega zbranega dela, ki so izšle skupaj. Do bližnjih proslav ob obletnici Cankarjevega rojstva bo izšla še 25. knjiga, ki bo prinesla nadaljevanje Cankarjeve publicistike, in sicer Cankarjeva predavanja o umetnosti in kulturi ter njegovo politično publicistiko. Do konca leta pa bo prišla na knjižni trg še zadnja, 30. knjiga zbranega dela, ki bo prinesla bibliografijo. S to knjigo bo izdaja zaključena in na knjižni polici bomo imeli vseh trideset knjig Cankarjevega zbranega dela. To pa pomeni, da je že zdaj izdaja praktično zaključena in da lahko govorimo o velikem kulturnem dejanju in založniškem uspehu, ki presega vse, kar smo na tem področju karkoli doslej dosegli. Ustvarjalci tega zaslužijo zato skupaj z Državno založbo polno priznanje.

Janko Poljanec

Jože Peskar: Dolenjski odred

Knjižna zbirka ‚NOV in POS‘, ki jo že dolgo vrsto let — v sodelovanju s posameznimi odbori nekdanjih partizanskih enot — izdaja založba Partizanska knjiga v Ljubljani, je postala pred nedavnim bogatejša za še eno pomembno dokumentarno delo. Gre za obsežno knjigo, ki jo je avtor Jože Peskar posvetil historiatu Dolenjskega odreda. V okviru zbirke nosi pričujoča knjiga številko 30/2 in predstavlja potemtakem dopolnilo delu Radka Poliča »Belokranjski odred« (št. 30/1), ki je izšlo v začetku letošnjega leta. Sele obe knjigi skupaj prikazujeta v celoti delovanje partizanskih odredov na Dolenjskem.

Knjiga »Dolenjski odred«, pravi v predgovoru pisec, je namenjena vsem nekdanjim borcev tega odreda, svojcem padlih borcev in mladini Dolenjske. Borbena pot Dolenjskega odreda je zelo pestra in zanimiva. To je prva knjiga o tem odredu, ki dogodke in delovanje odreda obravnava na podlagi izvirnih dokumentov iz arhiva Narodnoosvobodilne vojske Slovenije in iz sovražnikovih arhivov.

Presenetljivo je, da je bilo doslej o Dolenjskem odredu zelo malo napisanega, kakor da gre za kakšno manj pomembno enoto, čeprav ni dvoma, da je bil Dolenjski odred med vojno znan po vsej Dolenjski, Zasavju, Suhi krajini in celo na Štajerskem. Nekateri borci ga tudi zamenjujejo za prvi Dolenjski odred iz leta 1942 ali za Zahodnodolenjski oziroma Vzhodnodolenjski odred.

Dolenjski odred, ki ga obravnava ta knjiga, je bil namreč formiran 1. decembra 1943 v Kriški vasi pri Višnji gori iz tretjega ba-

taljona XII. brigade. Kakor še nekateri drugi odredi, je bil torej po nemški ofenzivi v jeseni 1943 formiran iz nujne potrebe, da bo kot teritorialna partizanska enota nadziral določeno operativno področje. Dolenjski odred je zaradi vojaškega položaja in potreb večkrat deloval tudi kot taktična enota, tako kot vse druge brigade.

Knjiga opisuje le najvažnejše dogodke in naloge odreda kot celote, zato dejanja posameznikov opisuje le v redkih primerih. Precej natančno opisuje njegove naloge in akcije, da je prikazana njegova vloga v okviru enot VII. korpusa in NOV Slovenije na sploh. Druge enote so v knjigi opisane le toliko, kolikor je bilo potrebno, da se je v posameznih akcijah lažje prikazala vloga odreda in kako je odred sodeloval z drugimi enotami.

Ker sem bil tudi sam v Dolenjskem odredu od njegovega formiranja do razformiranja, še poudarja avtor, sem svoj spomin ob zbiranju in preučevanju gradiva zelo osvežil, kar mi je tudi olajšalo delo.

Knjigo »Dolenjski odred« sestavlja Uvod, šestnajst zaokroženih poglavij, ki spremljajo okoliščine, ki so pripeljale do ustanovitve odreda, in zato njegovo dejavnost vse tja do osvoboditve; zadnjemu poglavju, ki prinaša še opis notranjih dejavnosti in pomožnih služb v odredu, sledijo Povzetek, seznam poveljniškega kadra štaba odreda in štabov bataljonov ter izčrpno Kazalo imen, krajev in enot.

Bogato ilustrirano knjigo je opremil Vladimir Lakovič, skice zanjo je izdelal Vladimir Štimac, tehnični urednik pa je bil Jože Čertalič.

Slavko Rupel

Slovenska Istra v boju za svobodo

Področje sedanjih občin Koper, Izola in Piran tostran meje in področje občine Dolina onstran meje, je bilo med osvobodilnim bojem poimenovano kot Slovenska Istra. To ozemlje je v osvobodilnem boju tvorilo neko zaokroženo celoto. Pa tudi po svojem

geografskem in etničnem značaju je to ozemlje predstavljalo določeno posebnost. Na eni strani so v obalnem pasu, zlasti v mestih živeli Italijani, priseljeni Benečani, na drugi strani pa je ta obalni pas obdajalo strnjeno naseljeno slovensko prebival-

stvo. Tudi valovi nemške kulture so vplivali na to področje, poznala se je bližina mesta, na drugi strani pa težak socialni položaj kmečkega prebivalstva. Tu sta se stikali dve kulturi, romanska in slovanska, tu je bil italijanski iredentizem še posebno močan. Slovensko prebivalstvo pa se je od vsega začetka, posebno pa še po prihodu fašizma na oblast, upiralo divjaškemu početu fašističnih škvader. Temu delčku slovenskega ozemlja in ljudem, ki žive tod, je posvečena tudi knjiga, ki je izšla pri založbi Lipa v Kopru, knjiga z naslovom **SLOVENSKA ISTRA V BOJU ZA SVOBODO**. Pripravil jo je uredniški odbor, kot glavna urednika sta označena Vid Vremec in Milan Guček, svoje razprave in sestavke pa je prispevalo več avtorjev. Tako imamo pred seboj zajeten, bogato ilustriran zbornik velikega formata, ki govori o boju za svobodo prebivalcev slovenske Istre in to ne samo v času osvobodilnega boja, temveč že pred njim. Osrednje mesto pa pripada orisu narodnoosvobodilnega boja, ki je vodil do nacionalne in socialne osvoboditve slovenske Istre. Toda v knjigi je prikazano tudi politično, narodnostno in socialno osveščanje v 19. in 20. stoletju, ki je pripravljalo podlago za osvobodilni boj, zlasti pa je še posebej obdelan čas med obema svetovnima vojnama. Tako prinaša zbornik, posvečen slovenski Istri, zajetno in vsebinsko bogato gradivo o tem ozemlju in njega ljudeh, gradivo, ki so ga marljivi avtorji zbirali dalj časa, ga obdelali in ga sedaj v obliki razprav, poročil in kronoloških pričevanj kot gradivo za bodočo zgodovino posredujejo javnosti.

Knjiga ima, kot rečeno, dva dela. V prvem delu je prikazano obdobje do osvobodilnega boja, v drugem pa sam osvobodilni boj. Prvi del je manjši, ker je poudarek knjige na prikazu neposrednega boja za svobodo. Vendar pa zato gradivo prvega dela ni nič manj pomembno. Najprej je prikazan zemljepisni položaj in prebivalstvo (Raul Šiškovič), naslednji sestavek je posvečen zgodovinskemu pregledu slovenske Istre skozi stoletja (Salvator Žitko). Šolstvo in ljudskoprosvetna dejavnost pod Avstrijo, to je naslov prispevka Milana Žerjava. Marežganski upor in razmere leta 1918 prikazuje Vid Vremec v posebnem poglavju. Isti avtor je prispeval še več nadaljnjih poglavij, ki govore o raznarodovalnem pritisku in gospodarski politiki, o socialistič-

nem gibanju, o nastanku in razvoju komunističnega gibanja, o ilegali v obdobju 1926—1932 in o razvoju delavskega gibanja v zadnjem desetletju pred drugo svetovno vojno.

Drugi del knjige je posvečen prikazu osvobodilnega boja. Prikazan je razvoj Osvobodilne fronte v poglavju, ki ga je napisal Vid Vremec. Isti avtor je prispeval poglavje o kapitulaciji Italije, Milan Guček pa prikazuje razvoj KPS in drugih političnih organizacij v slovenski Istri. O nastanku in razvoju partizanskih enot piše Maks Zadnik, Boris Košele o novih partizanskih enotah, Milan Žerjav pa o partizanskem šolstvu. Posebno poglavje je posvečeno aktivnosti partizanskih enot zadnje mesece pred osvoboditvijo, sama osvoboditev obalnega področja pa je osvetljena v zadnjem poglavju. Na koncu je dodan seznam padlih borcev in aktivistov.

Snov je posredovana neposredno, zanimivo in je kot taka knjiga namenjena ne samo tistim, ki bodo pisali zgodovino, temveč vsem, ki jih zanimajo ti dogodki, v širšem slovenskem prostoru sorazmeroma manj znani. Vsa snov pa je dokumentirana, vendar vseeno ne moremo govoriti o kaki znanstveni izdaji temveč o prispevkih in gradivu za krajevno zgodovino kot so zbornik podnaslovili sami avtorji. Knjiga je sicer tudi sistematično urejena, pregledna, vsa poglavja so razdeljena na naslove, tudi ilustrativnega gradiva ne manjka. Ker je knjiga v marsičem zasnovana na neposrednem pričevanju udeležencev osvobodilnega boja, je še toliko dragocenejša. Opozarja pa, da vse gradivo niti ni znano, ker je nedostopno v italijanskih arhivih.

Avtorji so z zbornikom Slovenska Istra v boju za svobodo, ki je izšla v počastitev tridesete obletnice osvoboditve, orali ledino. Zlasti še, ker je marsikaj postalo znano šele v prav zadnjem času. Težko sodimo o popolnosti in nepopolnosti izdaje ter o točnosti vseh podatkov. Toda ne glede na ev. pomanjkljivosti, ki jih pri takem delu ni mogoče izključiti, je bilo s pisanjem knjige in njeno izdajo opravljeno nadvse pomembno delo. Tako o osveščanju prebivalstva slovenske Istre pred zadnjo vojno kot v samem osvobodilnem boju. Lahko govorimo o pomembnem zborniku in dragoceni izdaji za katero zaslužijo vsi sodelujoči avtorji in uredniki polno priznanje.

Peter Elstob: Soldatje za vsakdanjo rabo

V nenavadno razgibanem in napetem romanu s svojevrstnim, pravzaprav simboličnim naslovom *Soldatje za vsakdanjo rabo*, opisuje znani angleški pisatelj usode vojakov, podčastnikov in častnikov nekega prekaljenega angleškega tankovskega polka, ki so ga po zmagovitem zaključku bojev v severni Afriki poslali nazaj v Anglijo, ga na novo opremili, okrepili s številnimi novinci in ga pričeli urediti za odločilno operacijo, izkrcanje v Normandiji. Po uspeli invaziji je polk postal čelna napadalna enota prodirajoče angleške vojske, ki jo je vodil pred nedavnim preminuli legendarni feldmaršal Montgomery.

Ta polk je bil tako izpostavljen največjemu pritisku spočetka še zelo zagrizene in uspešne nemške obrambe. Ker so imeli Nemci znatno boljše tanke, zloglasne Tigre in Panterje, ter še zlasti strah vzbujajoče 88-milimetrske protitankovske topove, ki so kot za šalo uničevali angloamerikanske tanke, so bile izgube na angleški strani zelo velike.

Vojna se tako ni končala v nekaj tednih, kakor so bili prepričani mnogi novinci, ki so se na francoskih bojiščih prvokrat srečali s smrtjo, marveč je med pogumnimi tankisti, ki so se med težkimi boji postopoma prebijali proti severu, čez Francijo in Belgijo do Nizozemske, terjala številne žrtve. Predvsem pa so bili fantje po sedmih mesecih neprestanega vojskovanja tako izčrpani, da so jih morali pred odločilnim naskokom na Nemčijo poslati vsaj na kratek odidh v domovino.

Pisec, sicer izvrsten poznavalec tankovskega vojskovanja, je veliko pozornost posvetil tudi intimnim težavam in usodam

mladih vojakov, ki so se, mnogi obremenjeni s skrbmi zavoljo domačih razmer, kalili šele med boji z zagrizenim nasprotnikom. Redki med njimi, predstavljeni v tej knjigi, ki so preživeli, so se tako po vojni znašli pred novimi težavami.

V Elstabovem romanu ne srečamo nikakršnega pretiravanja ali solzave patetičnosti saj se celo najbolj herojska dejanja dostikrat pokažejo kot posledice naključja ali pa kot v bistvu nespametno početje, ki se je proti vsem pričakovanjem srečno izteklo. Tankisti in njihovi komandirji, seržanta Donovan in Brook, vojaki Goerdie, Taffy, Bentley pa poročnika Kenton in Moore ter še mnogi drugi, ki jih srečamo v romanu, niso nikakršni nadljudje, marveč poprečni fantje iz angleških mest in podeželja, ki so vsi po vrsti dovolj dobro vedeli, kaj je to smrtni strah, in kako malo je lahko kdaj vredno človeško življenje.

Zavoljo strahovitih telesnih in še zlasti duševnih naporov, ki jih je izzvala neprestana napetost pa tudi srečanja s posledicami nemškega divjanja, kot je bila osvoboditev zloglasnega koncentracijskega taborišča Bergen-Belsen, se jih je veliko, tudi najpogumnejših in najbolj izkušenih tankistov ter njihovih častnikov, zlomilo. Med zaključnimi boji v osrčju Nemčije je tako doživel živčni zlom tudi osrednji junak romana, seržant Brook. Seveda je bil tudi to samo del visoke cene, ki so jo morale zavezniške armade plačati za dokončno zmago nad nacizmom.

Roman je izšel pri založbi Partizanska knjiga, lepo ga je prevedla Mira Mihelič, opremo za knjigo pa je zasnoval Tone Štrus.

V oceno smo prejeli

Aleksander TADIČ: *Matere herojev pripovedujejo*. Kurirčkova knjižnica — urednik Leopold Suhodolčan. Prevedel Stanko Janež. Opremil Ernest Krnaič. Izdala in založila založba Borec. Ljubljana 1976.

Peter ELSTOB: *Soldatje za vsakdanjo rabo*. Roman. Prevedla Mira Mihelič. Opremil Tone Štrus. Izdala in založila v nakladi 6000 izvodov Partizanska knjiga. Ljubljana 1975.

Jože PESKAR: *Dolenjski odred*. Knjižnica NOV in POS, knjiga 30/2. Lektoriral France Novak. Opremil Vladimir Lakovič. Skice izdelal Vladimir Stimac. Tehnično uredil Jože Čertalič. Založila Partizanska knjiga in odbor Dolenjskega odreda v Ljubljani. Ljubljana 1976.

Vstanite, sužnji. Zbirka revolucionarnih pesmi narodov vsega sveta. Uredili: Milan APIH (glavni urednik), Rafael AJLEC, Radovan GOBEC in dr. Radoslav HROVATIN. Opremil Vladimir Lakovič. Izdala in založila Založba Borec. Ljubljana 1976.

Ivan CANKAR: *Očiščenje in pomlajenje*. Ob stoletnici rojstva Ivana Cankarja. Izbral, uredil ter napisal uvod in opombe Dušan MORAVEC. Opremil Karel Hrovatin. Založila Državna založba Slovenije. Ljubljana 1976.

Ivan CANKAR: *Zbrano delo*. Dvaindvajseta knjiga. Moje življenje. Grešnik Lenart. Črtice (1914). Glavni urednik Anton OCVIRK. Knjigo pripravil in opombe napisal Janko KOS. Izdala in založila Državna založba Slovenije. Ljubljana 1976.

Ivan CANKAR: *Zbrano delo*. Triindvajseta knjiga. Podobe iz sanj. Črtice 1915—1918. Glavni urednik Anton OCVIRK. Knjigo pripravil in opombe napisal France BERNIK. Izdala in založila Državna založba Slovenije. Ljubljana 1975.

Ivan CANKAR: *Zbrano delo*. Stiriindvajseta knjiga. Kritike. Clanki, polemike in feljtoni. Bela krizantema. Dodatek. Glavni urednik Anton OCVIRK. Knjigo pripravil in opombe napisal Dušan VOG-

LAR. Izdala in založila Državna založba Slovenije. Ljubljana 1976.

Goriški letnik 1974. Zbornik Goriškega muzeja. Izdal Goriški muzej, Nova Gorica (predstavnik Branko MARUŠIČ). Zbral in uredil strokovni kolegij Goriškega muzeja. Risbe, ovitek in tehnična ureditev: Ana SIRK. Prevodi povzetkov: Suzana BRECELJ (francoščina), Marija ČEŠČUT (italijanščina), Marija MIKLAVČIČ (angleščina). Članek U. Furlanija prevedel Tomaž PAVŠIČ. Nova Gorica 1974.

Goriški letnik 1975. Zbornik Goriškega muzeja. Izdal Goriški muzej, Nova Gorica (predstavnik Branko MARUŠIČ). Risbe, ovitek, tehnična ureditev: Ana SIRK. Prevodi povzetkov: Marija ČEŠČUT in Stanko MUROVEC (italijanščina), Mariza VALIČ in Aleš KOMAVEC (angleščina in nemščina), Suzana BRECELJ (francoščina). Nova Gorica 1975.

Franc BEKŠ: *Prvi borci*. Opremila Metka Krašovec. Založila in izdala Založba Borec. Ljubljana 1976.

Franc ŠTREKELJ: *Partizan*. Opremil Matjaž Vipotnik. Izdala in založila Založba Borec. Ljubljana 1976.

Slovenska Istra v boju za svobodo (Pripetki in gradivo za krajevno zgodovino). Odbor za krajevno zgodovino pri ZZB NOV občin Koper, Izola, Piran. Za uredniški odbor Vid VREMEC, Milan GUČEK. Opremil Sergio GOBBO. Izdala založba Lipa. Koper 1976.

Marko JELNIKAR: *Pomagamo vam vrnariti*. Izdajatelj in založnik: CZP Kmečki glas in Cankarjeva založba. Odgovorni urednik: dipl. ing. Nadja ENGELMAN. Tehnično uredil Tone KOVIČ. Fotografije: Joco ČERMAK, Tone KOVIČ, Dušan SKERLEP, Miha OGOREVC. Načrti: Tone KOVIČ. Skice: Zdenka STEINAR. Ovitek: Tone KOVIČ, foto: Joco ČERMAK. Škropilni koledar za sadno drevje in jagodičje je pripravil dr. Stojan VRABL, škropilni koledar za vrtnine je pripravil dipl. ing. France UŠENIČNIK. Ljubljana 1976.